

1780/27
CEZAR PAPACOSTEA 2

EVOLUȚIA GÂNDIRII

LA *3 m*

GRECI

I. INTRODUCERE

EDITURA CASEI ȘCOALELOR

Inv. A. 18.842

CEZAR PAPACOSTEA

EVOLUȚIA GÂNDIRII

LA

GRECI

44550

I. INTRODUCERE

EDITURA CASEI ȘCOALELOR

CONȚINUTUL

	<u>Pagina</u>
PRIMA VERBA	1
Filologia clasică și filosofia veche	7
INTRODUCERE	
<i>Cap. I. — Psihologia colectivității primitive</i>	
1. Din ce fel de conștiință au rezultat religiile	12
2. Conștiința colectivă <i>conține</i> pe aceea a personalității	14
3. Raportul între divin și uman	17
4. Progresul elementului uman față de cel divin	18
<i>Cap. II. — Psihologia colectivității egiptene.</i>	
5. Egiptul primitiv acoperit de zei.	21
6. Elementele naturii, divinități	22
7. Animale divinități (theriomorfismul).	23
8. Imnul, expresiune literară a psihologiei diviniste.	26
9. Moartea, bolile, cultul morților	27
10. Monarhia absolută, expresiunea politică a psihologiei diviniste	29
Isoare și literatură egiptologică.	32
<i>Cap. III. — Rasse și câmpuri de civilizație.</i>	
11. Rasse șt familii lingvistice în Egipt și Mesopotamia	35
12. Egipteni, Sumeri, Semiți, priviți sub raportul rasei	37

- § 13. Câmpuri de civilizație; unitatea desfășurării istorice a umanității 33

Cap. IV. — Idei și sentimente în civilizația popoarelor babilonice.

- § 14. Babilonul este un centru în care s'au perindat popoarele 41
- § 15. Cele mai vechi urme reflexive, deduse din «știința» despre cele cerești și cele pământești; armonia cosmică 42
- § 16. Animatism, totem, tabu, fetiș 43
- § 17. Animismul 44
- § 18. Tendința spre monoteism, în ordinea divină, analogă și paralelă cu tendința monarhică a imperialismului universal, în ordinea umană 45
- § 19. Tendința monoteistă 46
- § 20. Paralelismul divino-uman; dela zeu la împărat 48
- § 21. Codul Hammurabi — operă dictată de divinitate 49
- § 22. Gândirea mitică—o formă rudim. de explicare cauzală 50
- § 23. Mithuri «filosofice»; creația lumii, potopul 50
- § 24. Assyrii — rolul lor istoric 52
- § 25. Haldeii imperiului al II babilonic; astrologia, zodiacul 54
- § 26. Invățătura despre mântuire; magie și religie. 56
- § 27. Astromanția 57
- § 28. Un document literar pentru raportul între aște și destinul uman 58
- § 29. Problema etică oferă două laturi: pietatea, decurgând din înțelepciunea trezită în om prin revelație și tendința omului de a se desface de puterile haotice, pentru a lua contact cu divinitatea 59
- § 30. Divinismul în artele plastice 61
- § 31. Divinismul în literatură 62
- § 32. Un punct comun cu Grecii: între viață și cei morți 62
- § 33. Incheere 63
- Isoare și literatură 64

Cap. V. — Idei și sentimente dominante în civilizația poporului Hebru.

- § 34. Biblia — factor de istorie universală 67
- § 35. Importanța trecutului este în raport drept cu repercusiunea lui în prezent 69
- § 36. Decă interesează în mod deosebit poporul Evreu? Spre o nouă înțelegere a istoriei universale 70
- § 37. Hebreii interesează din cauza creștinismului ce s'a altoit pe temeiul mai ales al ideii monoteiste și al aceleia de universalitate 72

§ 38. Evreii interesează și prin ei înșiși, pentru partea determinantă de înrîurire asupra cursului evenimentelor de istorie universală.	73
§ 39. Mișcarea semențiilor de rasă semită	74
§ 40. Hebreii considerați în faza nomadă, sunt polyteiști, cu toate formele de închinare ce amintesc cultura babilonică	76
§ 41. Priviți în faza așezată, Hebreii sunt monotheiști, elohimiști și iahvești.	78
§ 42. Forme politice la Hebrei: patriarhi, judecători, regi	79
§ 43. Iahweh, Dumnezeuul poporului sfânt, se descoperă lui Moysé și ia în mână destinele poporului israelit	80
§ 44. Iahweh călăuzește până la amănunt viața poporului sfânt al lui și a personalităților israelite. Abateri și sancțiuni	81
§ 45. Universalitatea regelui israelit dedusă din aceea a Dumnezeuului unic	82
§ 46. Caracterele psihologice ale poporului israelit reies și din manifestările lui literare; psalmul 135	83
Isvoare și literatură	85
§ 47. Concluzie	86

Cap. VI. — Grecii. — Eliberarea spiritului. Idei și fapte în istoria universală.

§ 48. Eliberarea spiritului — operă a poporului grec	91
§ 49. Înțelegerea evoluției ideilor prezintă dificultăți mai mari de cât cea pragmatică	92
§ 50. Dificultatea în urmărirea firului ideilor crește pentru antichitatea greacă, unde înfloreau mai ales contactul social și școalele filosofice orale	93
§ 51. Expunerea fazelor de evoluție a spiritului gânditor la Greci în raport cu istoria propriu zisă și cu istoria literară	95
§ 52. Rolul ideii în mersul istoric al evenimentelor în raport cu fapta și cu întâmplarea	96
§ 53. Ideile și personalitatea în istorie (Wilamowitz); masele ca factor istoric (Beloch); teoria istorică a lui Ed. Meyer. Importanța colonizărilor grecești	97
§ 54. Gândul, fapta, întâmplarea; coincidența elementului extern cu cel intern determină cursul istoric al evenimentelor. Procesul Colonizării	102
§ 55. Concepția unilaterală deschide poarta erorii în interpretarea istorică. Nu este posibilă prevederea în istorie	104

	<u>Pagina</u>
§ 56. Marginea între evoluția ideilor și aceea a faptelor — în lumina teoriilor expuse	105
§ 57. Ideile nu pot lipsi din mișcarea istorică a lumii. Intreaga evoluție politică și spirituală a poporului grec este o dovadă	107

Cap. VII. — Cauze.

§ 58. Elementul «rassă» față de progresul realizat de spiritul elenic	109
§ 59. Caracterizarea lumii lui Homer; cum se explică independența psihologică a acestei societăți?	109
§ 60. Migrațiunea continentală a provocat selecția ionică; împrejurările geografice determinante	111
§ 61. Particularismul cetăților și insulelor grecești	112
§ 62. Mișcarea colonială «burgheză» a determinat în parte și independența psihică	112
§ 63. Contactul cu Orientul apropiat — prin Chetiți	113
§ 64. Poporația prehelenică și Orientul, după descoperirile lui Schliemann	114
§ 65. Contactul cu Orientul apropiat — prin Fenicieni	117
§ 66. Infrîngerea săvârșită de economia comercială; contactul cu Lydienii	118
§ 67. Expansiunea colonială în veacurile 8, 7 și 6	119
§ 68. Concluzie	119

Cap. VIII. — Sentimentul de naționalitate.

§ 69. Un nou sentiment colectiv în istoria lumii: sentimentul de naționalitate. Dovezi literare: <i>Odiseea</i>	121
§ 70. Sentimentul de mândrie națională în raport cu «tot ce nu este elin». <i>Dovezi extrase din literatură</i> : Euripide, Aristotel, Platon, Herodot	123

Cap. IX. — Așezămintele — documente sociale.

§ 71. Intre tradiție și inovație	127
§ 72. Dela Homer la Pericles	128
§ 73. Instituțiile sunt însăși opera mulțimii, consacrată de generațiile precedente.	129
§ 74. Amphictyonele	131
§ 75. Oracolul delfic.	133
§ 76. Apollo și tendința estetică-umanistă; Dionysos.	135
§ 77. Divinități chthonice și divinități exotice.	135

Cap. X. — Datine privitoare la moarte.—Cultul morților.

§ 78. Atitudinea masei față de moarte.	141
§ 79. Motivarea psihică și tradițională a jertfei umane.	143
§ 80. Evoluția datinei jertfelor sângeroase.	148
§ 81. Consecințe practice ale cultului morților.	149

Cap. XI. — Literatura; valoarea ei documentară.

§ 82. Literatura propriu zisă (estetică) este un document mai prețios decât așezămintele și mai propriu decât literatura istorică.	150
§ 83. Literatura beletristică este un document sufletesc superior așezămintelor.	151
§ 84. Literatura estetică este un document al sufletului omenesc, superior chiar literaturii filosofice propriu zise.	153
§ 85. Literatura estetică este un document al sufletului omenesc, superior literaturii istorice propriu zise.	153
§ 86. Corolare metodologice; încheiere.	154

Cap. XII. — Poemele Homerice.

§ 87. Aspectul istoric al problemei homerice.	158
§ 88. Aspectul mîthic și religios al problemei homerice.	161
§ 89. Materialul mîthic.	164
§ 90. Opera de prelucrare atribuită personalității lui Homer.	165
§ 91. Contribuția helenică așa cum apare în opera lui Homer.	169
§ 92. Concepția despre moarte și viață la Homer	172

PRIMA VERBA

Cartea ce înfățișem publicului cititor și, cu deosebire, tineretului iubitor de cultură filosofică, este o introducere în cugetarea filosofică a lumii antice, clasice.

Punctul de concentrare al Cărții îl formează însă gândirea helenică, singura care poate fi denumită fără reticențe filosofică.

Asupra spiritului ce domnește în desfășurarea subiectului, cititorul va ține seamă că în acest volum—mai mult metodologic—nu se va întâlni decât incidental cu elementul personal. Preocuparea scriitorului a fost în primul rând să urmărească factorul colectiv, generalitatea. Numai unde elementul personal se întâmplă a ne oferă, sau a fi el însuși, o pregnantă expresie a generalității—numai acolo se va face uz de el; într'o astfel de utilizare, însă, lectorul nu trebuie să vadă decât un simbol.

Modul de a tratã, dupã personalitãți, filosofia greacã, adoptat în talentata scriere Gânditorii Greci a lui Th. Gomperz, ¹⁾ nu ni se pare cel mai potrivit pentru antichitatea greacã.

Cugetãtorii filosofici reprezintã într'o societate cel din urma termen al progresului intelectual; ei sunt, ca sã zicem așa, produsul ultimei alambicãri sociale.

Lumea greacã, însã, are cu totul alte baze istorice de viațã decãt aceea modernã. A tratã cugetarea anticã (deci pe filosofii lumii vechi) dupã maniera adoptatã în tratatele de filosofie modernã, care obișnuit fac abstracție de factorul social ce-i stã în spate, este a lãsã spiritul cititorului întru câțva nelãmurit. Lipsește fondul tabloului, pe care lectorul nespecializat în studiul popoarelor vechi, dacã nu-l avertizãm, îl înlocuește, evident, cu ceva din lumea nouã. Agamemnon nu-și poate jertfi copila în fața unui altar creștin; Menelau este anacronic într'un salon modern!

O cunoaștere științificã, o înțelegere deplinã, o desfășurare «per causas», nu poate fi lipsitã prin urmare de acea importantã dimensiune geometricã, a lucrurilor științific înțelese, ce se numește adâncime.

Dar mai este ceva: astãzi filosofia trãește; în antichitatea greacã ea s'a nãscut. În curgerea veacurilor, o esențialã schimbare s'a petrecut în

1. Theodor Gomperz, *Griechische Denker*, eine Geschichte der antiken Philosophie (III^{te} Aufl.), Leipzig, 1911 și urm.

spirite; la Greci, o fază nouă a luat naștere, când s'a născut eugetarea filosofică. Acest fapt ne conduce fatal la întrebări, de altfel naturale, ca aceasta: cum s'a născut filosofia, în ce împrejurări s'a săvârșit prefacerea cea mare a spiritului, ca să treacă dela faza mithico-religioasă la aceea critico-filosofică?

Sau, ca să ilustrăm cu o pildă: pentru înțelegerea lui Kant este, credem, de ajuns opera lui; îl studiem cu succes și fără contingențe; nu este necesar Königsbergul pentru priceperea deplină a sistemului kantian.

Se poate înțelege științific personalitatea filosofică Socrate fără sofisti? Platon fără Socrate, ambii fără Atena?

Cum aburii se înalță spre cer din massa lichidă a mărilor, a fluviilor sau a pământului imbibat, astfel se ridică spre cele cerești eugetarea filosofică, cu problemele ei impersonale și universale. In afară de studiul vaporilor în sine, a proprietăților ce ei le au, a diferitelor aplicațiuni, etc., pe fizicianul de știință îl interesează în primul rând gena lor, procesul însuși al evaporațiunii. Acest proces cauzal se petrece aicea, jos, la suprafața pământului și a apelor, înainte ca nourii să ajungă în slava cerului.

Astfel se zbuciumă, jos, masele sociale, acțiunea fiind oarecum apanajul lor.

Ridicând apoi, prin selecție treptele sociale, apar și naturile care trăesc printr'o sensibilitate mai accentuată — artiștii. Iar după cel din urmă proces de distilare a vieții spiritului (cum am spus și mai sus) ies la iveală, pe piscuri, cuge-

tătorii filosofiei, titanii cari încearcă să dea soluțiuni sistematice marilor probleme ale vieții și ale cosmosului.

Desigur, totdeauna interesează soluțiile propuse; sistemele concentrează pasionant atențiunea noastră, cu deosebire când este vorba de filosofii timpurilor moderne.

Pentru antichitatea helenică însă, în afară de sisteme și soluții, este încă un aspect captivant: acela pe care îl oferă însuși procesul de naștere a filosofiei. Este plină de interes științific cercetarea prin care se arată trecerea spiritului dela expunerile narrative și dogmatice ale religiei, la expunerile critice și exegetice ale filosofiei.

Și, în această privință, psihologia fiecărei categorii sociale trebuie căutată acolo, unde categoria este mai mult la ea acasă.

Vom privi deci *massa* în ce-i este mai propriu: în așezăminte, datine, acțiuni colective, idei și simțiri cu caracter general.

Vom căuta să ne apropiem și de psihologia generațiilor selectate prin cultură și sensibilitate; vom cerceta în deosebi pe artiști, pătrunzând în concepțiile ce dominează opera lor concretă.

Și, urcându-ne la etajul din urmă, ne vom opri atențiunea cu deosebire asupra necurmatelor încercări ale umanității clasice, de a se elibera cu spiritul de prejudecățile care o hărțue.

De altfel în aceasta constă mărișia filosofică: în contemplația marilor probleme, în titanicele

sforțări ale umanității pentru a le deslega, sforțări făcute sub imperiul sentimentului filosofic ce însoțește pururea problemele conștiinței.

Lectorul să nu se aștepte prinurmăre la o istorie încărcată de nomenclatură; și, mai puțin la sisteme uscate și fără culoare; ci, pornind ca un călător din văi adânci și străbătând cu piciorul său întreg muntele, el va fi călăuzit și ridicat, numai după această proprie osteneală, pe piscurile cele mai înalte ale cugetării vechi; căci, încă odată, în răscolitul pământ al gândirii heleneice, nu atât piscurile ne interesează, cât mai cu seamă drumul pe care s'a ajuns la ele.

Și numai cunoașterea științifică a antichității ne poate conduce pe această cale.

București, 1927.

AUTORUL

FILOLOGIA CLASICĂ ȘI FILOSOFIA VECHĂ

(Prefață la Ediția I-a)

1. Filologia clasică îmbrățișează un domeniu vast și complex.

Intre Filologia clasică în sensul cel mai larg și filosofia veche este raportul ca dintre tot și parte.

Domeniul filologiei clasice este dintre cele mai vaste și a fost, în decursul secolelor, mereu cercetat.

Este vast, fiindcă în el se cuprind cercetări în ramurile cele mai depărtate; de ajuns să amintim extremele: fonetica limbilor — alăturarea de evoluția gândirii.

Este și mult cercetat, fiindcă lumea veche, în deosebi Grecii și Romani, au stârnit în toate vremile și la toate națiunile culte, admirație și entuziasm. Capete erudite, suflete pasionate și-au dedicat viața întreagă pentru a înțelege cultura și rostul popoarelor vechi din documentele pe care le-a cruțat timpul.

Capi de școale filosofice, istorici, eroi religioși sau naționali s'au pregătit la școala clasicismului.

2. Ce fel de scrieri întâlnim în filologia clasică? În această bogăție de minți și inimi, cine mai poate cuteza ceva nou?

În multe chipuri se scrie în domeniul «filologiei clasice», în raport cu ramura specială ce se studiază și cu scopul ce se urmărește. Sunt cărți al căror caracter esențial este erudiția; ele produc un

vast material bibliografic al fiecărei chestiuni și sunt astfel indispensabile oricăror cercetări din această ramură. Sunt alte lucrări, care pe baza materialului pus la îndemână de erudiți, caută să reconstituie într'o expunere mai largă nu numai cursul exterior, ci, paralel, și conexiunea internă între idei, simțiri sau fapte. Rare opere — ca a lui Ed. Zeller, *Filosofia Grecilor*, ¹⁾ privită în dezvoltarea sa istorică, sau a lui Ed. Meyer *Istoria antichității*, ²⁾ — care să întrunească în măsură egală ambele însușiri; ele apar, în specialitatea respectivă la distanțe câteodată seculare.

Să ne lămurim cu câte-va citațiuni luate din întreg domeniul clasicismului antic.

O strălucită pildă de operă erudită, fără de care nu s'ar putea face un pas serios în bizantinologie, putem citi pe a lui K. Krumbacher, *Istoria Literaturii Bizantine* ³⁾.

Ca exemplu de operă expozitivă, nu mai puțin însemnată, în celalt sens, menționăm a fraților A. și M. Croiset, *Istoria literaturii grecești* ⁴⁾ și a lui Perrot și Chipiez, *Istoria Artei în Antichitate* ⁵⁾.

Alt gen de lucrări sunt monografiile, care urmăresc de obicei câte o singură problemă: de limbă, de literatură, de istorie sau de cugetare. Și aici, unele au caracterul esențial de *descoperire* a izvoarelor sau de *adunare* a lor (până la epuizare) altele de *prelucrare* a materialului găsit.

Ca să nu cităm exemple decât de opere consacrate (dintre care

1) Ed. Zeller, *Philosophie der Griechen* (1 Aufl. 1844—1852; 3 Aufl. 1869—1882; Tl. I 1.2, 5 Aufl. 1892; Tl. II-a, 4 Aufl. 1888; Tl. III-a 4 Aufl. (de E. Wellmann) 1909, Tl. III b, 4 Aufl. 1903).

2) Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, (I-V, Stuttgart, 1893—1902; 3 Aufl. 1915).

3) K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur* (in Handb. der Klass. Altwiss. a lui I. v. Müller IX 1) 2 Aufl. 1897).

4) Alfred et Maurice Croiset, *Histoire de la littérature Grecque*, I—V Paris 1887—1899).

5) Perrot et Chipiez, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité* (9 vol. Paris 1882—1911).

unele au făcut chiar epocă), vom pomeni din prima categorie doar *una* din cele 14 lucrări ale arheologului Heinrich Schliemann *Ilios, orașul și țara Troenilor*, cercetări și descoperiri în Troada ¹⁾.

Iar dintre monografiile care isbutesc să reconstitue o situație sau o personalitate istorică, ori să prindă firele invizibile ale unui nou raport între elementele vieții, vom cită doar o pildă două — bine înțeles, cu acest titlu numai. A lui Fustel de Coulanges, *Cetatea veche*, asupra cultului, dreptului și instituțiilor Greciei și Romei ²⁾; a lui O. Hamelin, *Sistemul lui Aristoteles* ³⁾; a lui N. Iorga *Observații asupra Istoriei Antice* ⁴⁾, lucrare pe care o cităm: își fiindcă aparține literaturii românești, și fiindcă este (ca multe din lucrările acestui fecund autor) plină de idei, încadrate de o puternică intuiție istorică.

Acum — iarăși întrebarea: pot aduce ceva nou scrieri din ultima categorie? Constitue ele un progres?

Despre dezgropările arheologice și epigrafice, ca și despre lucrările ce ne înfățișează rezultatele acestor scotociri, este de prisos a stăruii, fiindcă noutatea și importanța lor este strigătoare.

Dar cele din a doua categorie?

Cel din urmă scop al tuturor operelor de știință, (și, să nu se uite că aici e vorba de *științe ale spiritului*) de sigur, nu este erudiția în sine, desfășurată în josul paginelor, (așa cum a fost privită de mulți savanți ai veacului trecut) ci reconstituirea adevărului științific și comunicarea lui într'un text simplu și limpede. Când cineva este prea strâns legat de piciorul erudiției analitice și a isvorului, desigur află multe adevăruri concrete și particulare; însă poate pierde unele legături subtile, pe care nu totdeauna le conține arta isvoarelor. Atunci intervine rolul acelor opere de adâncire a problemelor — pri-

1) H. Schliemann, *Ilios, Stadt und Land der Trojaner*, etc., 1881 Leipzig.

2) F. de Coulanges, *La cité antique*, a 25 ed. 1919, Paris.

3) O. Hamelin, *Le système d'Aristote*, Alcan, Paris 1920,

4) N. Iorga, *Observații... asupra Istoriei Antice* 1916.

vite fiecare în parte — spre a se urmări: fie un șir de idei, fie o ordine de fapte, fie noi raporturi ce răsar din compararea materialului pus la dispoziție metodic, grație muncii ordonate a erudițiilor. Acel *punct de vedere deosebit, acea nouă scoatere la lumină a unor lucruri neaccentuate în deajuns, acele raporturi noi*, stabilite în evoluția faptelor și ideilor, *acea reconstituire de situații și personalități* la care contribuie, alătura de date și pe temeiul lor, atât de mult și puterea intuiției, sunt elementul de noutate și folos pe care îl aduc la masa științei operele de acest gen.

3. Ce urmărește cartea de față ?

Paginele ce urmează constituie începutul unei lucrări mai mari, în care se urmărește, (grație materialului de informație greco-latin și a concluziilor la cari au ajuns autorii specialiști în diferitele ramuri ale filologiei clasice) *evoluția spiritului gânditor și atitudinea lui față de diferitele probleme*, așa cum au prezentat interes popoarelor din antichitate, *având ca punct culminant de concentrare pe Greci, poporul care a isbit să transforme cugetarea teologică și mitică în filozofică și științifică.*

Din materialul bibliografic al fiecărei chestiuni se citează aci numai atât cât este necesar pentru a se întări concluziunile ce se trag. Această selecție bibliografică s'a făcut, firește, în favoarea operelor fundamentale și numai rareori s'a recurs la scrieri mai puțin însemnate.

4. Se poate numi scrierea aceasta o lucrare din domeniul filologiei clasice ?

În sensul larg, da; într'o accepțiune mai restrânsă ea este însă o lucrare *filozofică*. Vorbind cu precisiune, putem spune că ea aparține ca *gen clasicismului* și, înăuntrul acestuia, *speciei filozofice.*

Fondul propriu zis, ca și materialul documentar, precum și lucrările chemate într'ajutor, privesc însă literaturile clasice. Antichitatea greco-latină este sub o mulțime de raporturi un cadru încheiat definitiv: caracterele generale îi sunt precis determi-

nate, grație materialului de informație adunat și metodic explorat de diferitele lucrări ale științei filologice clasice.

Această antichitate însă nu poate fi științific cunoscută, dacă o privim prin porțița îngustă a unei singure specialități. A studia științific este «*per causas cognoscere*». Nici dreptul roman, nici filosofia greacă, nici religia greco-romană, nu se poate lămurii științific fără a se fi dobândit prealabil *perspectiva integrală a vieții și culturii popoarelor vechi*. Oricine se atinge de antichitate într'o latură a ei, se atinge de fapt de *toată* antichitatea; prin studiul părții se completează întregul, tot astfel cum, în perspectiva întregului, capătă adevăratul sens — partea. Acesta este însă *clasicism* în toată puterea cuvântului.

A studia, de exemplu, cum se face adeseori, dreptul roman numai în lumina principiilor juridice, după metoda dreptului civil modern, sau filosofia greacă după modelul obișnuit al tratatelor de filosofie modernă, este a studia doar *osatura în locul trupului în carne și cu nervi — respirând viață și simfire*.

În sens larg, filologia clasică este prin urmare specialitatea care, pornind modest dela studiul limbilor, a înrudirii și filiației lor, străbate literaturile, viața și cultura acestor popoare, oferind astfel acea largă perspectivă, care *singură* permite adâncirea specială a unei anumite ramuri de activitate din viața popoarelor vechi. Filologia clasică este o temelie comună, pe care urmează a se clădi într'un stil sau altul — după preferința ziditorului — un templu sau un edificiu locuit, în orice caz, de zei sau de oameni ai lumii vechi.

Caracterul de lucrare aparținând, *ca gen*, filologiei clasice apare și mai vădit, dacă se are în vedere că zidirea se ridică pe temelii instituțiilor și literaturii eline de toate categoriile.

Ea este însă o scriere din *specialitatea filosofică*; și totuși, nu e vorba de o istorie a filosofiei, în sensul obișnuit, căci nu se urmărește deocamdată evoluția cușetării la fiecare în parte dintre personalitățile filosofice; scopul aici este a se arăta fazele importante ale gândirii și simțirii — la poporul elin, în deosebire de popoarele din aria civilizațiilor asiatice, așa cum se desprind mai ales din monumentele spontane (literatura,

instituțiile, etc.) monumente care, în multe privințe, sunt isvoare mai prețioase decât celelalte, ce ating cu etichetă specială.

Ne interesează în deosebi repetatele încercări — până într'un sfârșit isbutite — pe care le-a făcut spiritul elin, pentru a se emancipa de moștenirea apăsătoare a prejudecăților care au stăpânit sufletul popoarelor, mii de ani; și, ne interesează întreaga luptă interioară cu respective repercusiuni în afară — pentru trezirea omului social la conștiința filosofică de libertate și demnitate, nu numai față de *închipuirile «divine»*, dar și față de acel element ce este într'adevăr covârșitor — *natura*.

Din acest spirit liber se va naște, dacă nu chiar înțelepciunea — care, ca să vorbim ca un filosof grec, nu ne aparține — măcar *iubirea de înțelepciune*; iar din aceasta, cel mai mare și mai caracteristic bun al umanității — *știința*.

București, 1919.

INTRODUCERE

...ἡ ἀνθρωπίνη σοφία ὀλίγου
τινὸς ἀξία ἐστὶ καὶ οὐδενός.

Socr. in Plat. *Apăr.* 23 h.

CAP. I

Psihologia colectivității primitive

§ 1. Din ce fel de conștiință au rezultat religiile. —
Viața sufletească a umanității, privită la popoarele
istorice ca și la individualitățile superioare, este
statornic străbătută, câteodată chiar covârșită,
de conștiința slăbiciunii ființei omenesti față de
nemărginirea puterilor și proporțiilor creațiunii.

Scurtimea veacului omenesc, bolile, dar în de-
osebi moartea au ținut neconținut trează această
conștiință — turbure sau intimidată.

Și nu a rămas nerodnică o asemenea dispoziție
sufletească; ea constituie de fapt baza psihică a
zbuuciumului care agită pururea viața omenirii.
Sentimente puternice, cugetări adânci s'au revărsat
în forme exterioare concrete, creindu-se pentru
colectivități religia și cultele, de către individua-
lități opere de artă și filozofie.

Culte diferitele religii au implicat cu vremea variatele forme ale artelor: cântări, reprezentări plastice și iconografice, construcții arhitectonice, etc., toate fiind, ca să zicem așa, făpturile sentimentului religios.

§ 2. **Conștiința colectivă conține pe aceea a personalității.** — Opere literare, de o necontestată valoare artistică sau chiar filozofică, pornesc din acea mare întrebare a conștiinței: că omul, înțelegând ceva din marea natură, «*nu o poate totuși stăpâni, după cuvântul lui Bacon, decât supuinđu-i-se*». Invățatul Faust, ajuns la marginile științei omenesti, nu-și găsește liniștea conștiinței desnădăjduite decât în paharul de otravă.

Cugetătorul genial al Atenei, apărîndu-se în fața judecătorilor din *Helîea*, spunea că *înțelepciunea omenească prețuește puțin lucru... sau chiar nimic*¹⁾; de aceea Socrates se și întoarse spre o cercetare, unde credea că mintea poate într'adevăr construi ceva științific. Dar, din această autoinspecțiune rezultă pentru omul care a adoptat *maxima cunoaște-te pe tine însuți* (γνῶθι σαυτόν) a zeului din Delphoi, că *înțelept cu adevărat e numai zeul*²⁾ și, că *cel mai înțelept dintre oameni este acela care, ca și Socrates, și-a dat*

1) Plat. *Ap. I. S. 23 A.* ...ἡ ἀνθρωπίνη σοφία ὀλίγου τινὸς ἀξία ἐστὶ... καὶ οὐδενός.

2) Plat. *Ap. I. S. 23 A.* ...τὸ ὄντι ὁ θεὸς σοφὸς εἶναι...

seama că el nu prețuește nimic pentru înțelepciunea ce duce la cunoștința adevărului»¹⁾.

Homer în *Odysseia*, comparând pe zâna (δία θεάων) Kalypsoo cu prea înțeleapta (περίφρων), dar muritoarea (βροτός) Penelope, pune mai întâi pe zeiță să se caracterizeze astfel:

Οὐ μὲν θην κείνης γε χειρίων ἔυχομαι εἶναι
 Οὐ δέμας οὐδὲ φρήν, ἔπει οὔ πως οὐδὲ ἔοικεν
 Θνητὰς ἀθανάτησι δέμας καὶ εἶδος ἑρῖζειν²⁾.

Apoi Odysseus răspunde astfel:

Πότνια θεά, μή μοι τόδε χόεο. οἶδα καὶ αὐτός
 Πάντα μάλ' οὔνεκα σεῖο περίφρων Πηνελόπεια
 Εἶδος ἀκιδνοτέρη μέγεθος τ' εἰσάντα ἰδέσθαι
 Ἢ μὲν γάρ βροτός ἐστι, σὺ δ' ἀθάνατος καὶ ἀγήρω»³⁾.

Heraclit, genialul premergător al fizicei moderne, făcând apologia rațiunii omenești (λόγος, νοῦς), care după dânsul rămâne singura cale de cunoaștere a adevărului permanent ((θεῖος νόμος)

1) Plat. *Ap. I. S.* 23 B. οὗτος ὑμῶν, ὃ ἄνθρωποι, σοφώτατός ἐστι, ὅστις ὡσπερ Σωκράτης ἔγνωκεν ὅτι οὐδενὸς ἄξιός ἐστι τῇ ἀληθείᾳ πρὸς σοφίαν.

2) Homer *Odys. V*, 211—213.

Nu socot doară să fiu cu ceva mai prejos decât dansa,
 Nici după trup și nici după fire, căci nu-i cu putință
 Să se întrecă femeii muritoare cu nemuritoare.

3) Hom. *Odys. V*. 215.

Zână cinstită, de ce tu acuma te superi pe mine?
 Știu și eu însumi că mult înțeleapta Penelopeia
 Nu e mai mândră ca tine la chip ori la trup și 'nălțime.
 Ea-i muritoare, tu nemuritoare și tinără veșnic.
 (Trad. C. Papacostea, *C. Lit.* 1914 April.)

față de simțuri, (acestea ne relatează numai cele schimbătoare) compară cea mai luminată înțelepciune umană cu aceea a lui Dumnezeu, în următorii termeni:

Ἡράκλειτος ταῦτόν τοῦτο λέγει, ὅν σὺ ἐπάγει, ὅτι ἀνθρώπων ὁ σοφώτατος πρὸς Θεὸν πίθηκος φανεῖται καὶ σοφία καὶ κάλλει καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσι;

Ὁμολγήσωμεν, Ἰππία, τὴν καλλίστην παρθένον πρὸς θεῶν γένος ἀισχρὰν εἶναι;» 1).

Interpretul cel mai autorizat al cugetării creștine, Paul Apostolul, într'o scrisoare adresată Corintenilor se întrebă:

ποῦ σοφός; ποῦ γραμματεὺς; ποῦ συνζητητῆς τοῦ αἰῶνος τούτου; οὐχὶ ἐμώρανεν ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου; 2).

Apoi, asemenea lui Heraclit, comparînd înțelepciunea umană cu cea divină, face o antiteză cu un accent de naivitate:

...ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ Θεοῦ σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων

1) Platon, *Hippias c. Mare*, 289 B:

Oare și Heracleitos, pe care îl pomenești tu, nu zise și el același lucru, că față de Dumnezeu cel mai înțelept dintre oameni pare o maimuță, fie ca înțelepciune, fie ca frumusețe, fie ca toate?

Mărturisii-vom, Hippia, că fata cea mai frumoasă este urâtă față de cineva din neamul zeilor?

2) N. T. Paul, *Epist. c. Korinth. I*, 20:

Unde este un înțelept, unde un învățat? Unde un cecercețator (cu D-zeu) al lumii acesteia? Nu a făcut incapabilă D-zeu înțelepciunea lumii?

ἔστιν, καὶ τὸ ἀσθενὲς τοῦ Θεοῦ ἰσχυρότερον τῶν ἀνθρώπων ¹⁾.

Prin urmare, slăbiciunea și imperfectia ființei fizice a omului, așezat în mijlocul proporțiilor nemărginite ale firii sau a desăvârșirii ei, precum și incapacitatea mijloacelor lui psihice pentru a descoperi tainele și a pătrunde măreția creațiunii în raporturile ei de cauzalitate, au născut și în lumea greacă religiozitatea, «*acel sentiment absolut de atârănare a noastră*», de care vorbește Schleiermacher.

§ 3. Raportul între divin și uman. — Procesul vast de civilizare, pe care de veacuri l-a întreprins cugetarea și știința, nu este în fond decât o luptă deschisă de către conștiință — pururea nemulțumită — naturii și legilor ei, pentru partea ce-i rămâne pururea inexplicabilă.

Este drept: cuceririle științei descoperă mereu câte ceva din taințele firii; dar rămâne totdeauna adevărat că nu se înlătură prin aceasta, nici marele contrast între subiectul cugetător și obiect, cum mai ales nu face să dispară semnul de întrebare al marilor probleme ce stau pururea deschise minții omenești.

Acelaș om pământesc ²⁾, turburat de sentimen-

1) Paul, *Epist. c. Korinth. I*, 25 :

...căci ce este incapabil al lui Dumnezeu, este totuși mai înțelept decât oamenii, și ce este slab al lui Dumnezeu este mai tare decât oamenii.

2) Latinescul *homo* are etimologia *humus, humilis*.

44533

tul umilității sale; acelaș obiect vast, nepătruns și încărcat de enigme.

O singură schimbare poate interveni — și aceea... cu totul subiectivă; se schimbă *concepția noastră* despre însușirile elementului energetic ce socotim că stă în spatele naturii și a legilor ei; se schimbă *ce credem noi* despre divinitate, despre înrîurirea acesteia asupra umanității, despre posibilitatea, mai ales, de înrîurire a omului asupra hotărîrilor divine, de adaptare a divinului la nevoile omenești.

Sunt prea neînduplecabile legile firii, este prea dură indiferența naturii, este prea puțin perceptibilă mărginirii noastre nemărginirea spațiului și timpului; ne trebuie numai decât o existență superioară, pe care să o înduplecăm, să o înduioșăm, căreia să-i fie milă de noi, pe care să o pricepem ca ceva determinat și care să ne priceapă în slăbiciunile, incapacitatea și suferințele noastre; ne trebuie un Dumnezeu *uman*, către care să întindem mâini rugătoare în durerile ce ne bântue viața, de care să ne apropiem, înălțându-ne, când moartea ne va coborî în mormânt, despărțindu-ne de cele mai iubite ființe de pe pământul de aci. Este repetarea — însoțită de un element tragic — a jocului copilăresc cu păpușile, care vorbește, simte, se bucură, fiindcă se bucură simt și vorbește creatoarele lor.

§ 4. Progresul elementului uman față de cel divin. — Diferențe în ceea ce privește proporția în care

s'au exercitat înrîuririle dela om la divinitate și invers, au existat și, natural, pururea vor fi: dela o epocă la alta, dela popor la popor, dela o clasă socială la alta, ba chiar dela individ la individ; dar, în linii generale, nu se poate tăgădui că umanitatea a fost în continuu progres față de sine, că ea a crescut în ochii ei însăși în cursul vremii, căpătând inițiativă și spontaneitate în paguba divinității; că aceasta din urmă, odinioară coborită între oameni și însăși călăuzindu-i, indicând sau chiar săvîrșind acțiuni — prin oameni, animale și chiar vegetație — cu timpul s'a înălțat spre cer, s'a apropiat de acea natură care odinioară ne înfricoșă prin indiferența ei, sau ne nimicea prin intervenția ei năprasnică.

Nu se poate tăgădui că elementul mistic-divin a avut un rol în psihologia omenească — la masse ca și la indivizi — cu atât mai precumpănitor, cu cât a fost în natură mai mult inexplicabil; acel element s'a micșorat pe măsură ce cugetarea și știința au cucerit mai multe legi din natură, pe măsură ce filosofia a pus datele științei în cadrul și perspectiva cuvenită; atunci și divinitatea s'a purificat și, am putea spune, s'a înnobilit înălțându-se.

Este ușor a se urmări cu fapte și mărturii acest progres, dela cea mai veche epocă istorică, «pe când Dumnezeu — cum zice povestea noastră — călcă încă cu picioarele sale sfinte pietroasele pustii ale pământului», și până la vremea când, după cuvântul cunoscut al lui Cicero «Socrates coboară *filosofia* din cer pe pământ».

Intre acești doi poli se vor mărgini cercetările și observațiile pe care le vom face în capitolele ce urmează.

CAP. II.

Psihologia colectivității egiptene.

§ 5. Egiptul primitiv acoperit de zei. — Vorbind despre religia Egiptului primitiv, egiptologii sunt uimiți de frecvența tablourilor mistice, a scenelor religioase care au fost descoperite cu deosebire de către savanții secolului trecut printre resturile monumentelor acestei țări.

«Il n'y a presque pas de planches où l'on ne retrouve une des figures de la divinité recevant d'un air impassible les offrandes et les prières du prêtre ou du roi prosterné devant elle. On dirait, à voir tant de représentations sacrées, que ce pays était habité surtout par des dieux et renfermait d'hommes juste ce qu'il en fallait pour les besoins du culte. Les Egyptiens étaient un peuple dévot: soit tendace naturelle, soit effet de l'éducation, ils voyaient Dieu partout dans l'univers, ils vivaient en lui et pour lui. Leur esprit était plein de ses grandeurs, leur bouche pleine de ses louanges, leur littérature pleine d'oeuvres inspirées par ses bienfaits».

Această caracterizare o face G. Maspero, un cunoscător adânc al vechiului Egipt, unul din sa-

vanții cari însuși a explorat materialul descoperit în această țară, și căruia se datorează cel mai însemnat pas făcut pentru înțelegerea religiei egiptene.¹⁾

Menționăm în deosebi: «*aerul impasibil*» cu care divinitatea primea ofrandele preotului sau ale regelui «*prosternat*»; mulțimea mărturiilor sacre, care ne-ar face să credem că «*această țară era locuită mai ales de zei, și numai de atâția oameni câți trebuiau pentru necesitățile cultului*» că Egiptenii «*vedeau pe Dumnezeu pretutindeni în univers*» și că « *trăiau în el și pentru el*».

§ 6. **Elementele naturii, divinități.** — Dintre *forțele naturii* soarele a orbit prin strălucirea sa, și a luat primul loc în pantheonul egiptean. Apoi celelalte elemente ca Nilul, zeu bun, deșertul, zeu rău, și în sfârșit animalele, cu care omul primitiv, slab înarmat, nu ducea casă bună.

La această stare sufletească, dacă se poate vorbi de o manifestare literară corespunzătoare, este doar *imnul*, acel cântec de preamărire a divinității atotputernice.

Iată un imn — găsit pe o stelă funerară²⁾ — înălțat *Soarelui*; din el se vede ce rol joacă divinitatea acestui astru în viața sufletească a Egipteanului.

1) Cf. și caracterizarea lui Ed. Meyer, *Gesch. des Altert.* I^o §§ 182—192.

2) După traducerea lui de Bougé, *Essai sur une stèle funéraire de la collection Passalacqua*, Berlin 1849.

„Mărire ție, mumie, care întinerești și renaști mereu, ființă care se naște singur din sine în fiecare zi! Mărire ție, care strălucești în Nou, pentru a da viață la tot ce a creiat, care a făcut cerul și a acoperit cu mister orizontul său! Mărire ție, Ra, care, apărând la ceasul tău, arunci raze de viață pentru ființele inteligente! Mărire ție care ai făcut zeii în totalitatea lor, Dumnezeu care se ascunde și al cărui chip nu se cunoaște! Mărire ție! Când te rotești pe cer, zeii care te însoțesc, scot strigăte de bucurie!“.

În toate aparițiile ei, natura este sau temută sau admirată; și dintr'un sentiment și din celălalt rezultă adorațiunea. Dacă *lumina soarelui* este adorată ca o mare binefacere pentru tot ce este, aici pe pământ, naștere și viață; *întunericul nopții* este și el venerat ca un zeu — însă rău, spăimântător.

Dacă *Nilul hrănitor* este un zeu generos, *desertul arid* este și el un zeu — răufăcător și în luptă cu Nilul.

§ 7. **Animale divinități (theriomorfismul).** — Dintre *animale* au fost unele temute, ca orice vrășmaș de care nu te poți îndeajuns apăra; au fost deci adorate ca zeități. Pe urmă, prin extensie, au fost adorate și animalele blânde și bune — acestea de sigur cu mai multă căldură și sinceritate, ca unele ce corespundeau unor sentimente de reală simpatie.

Animalele, zice Meyer ¹⁾, sunt ființe vii, care au suflet cu voință tare ca și omul; numai că ele sunt cu mult superioare omului

1) În opera citată . . p. 106 § 56; v. deasemeni vol. I² § 183.

nu numai în putere, dar, mai presus de toate, mult mai misterioase, mai incalculabile, și, pe lângă asta, în acelaș timp cu mult mai sigure prin instinctul lor și mult mai conștiente de scop în mișcări — ca omul: «ele știu multe pe care nu le știe omul. De aceea și sunt ele în concepția primitivă, în chip foarte propriu locuința unor puteri divine, tainice.

Sub înrîurirea acestui mod de a gândi și simți, popoarele istorice primitive — ca Egiptenii, Haldiei, etc. — ajung la o nesfârșită listă de zei sau zeițe, care în fond reprezintă tocmai puterile supraumane ale naturii: dela înaltul soare cerese, dela lună și constelații, până la umilul animal tîrîtor ce se ascunde în găurile pămîntului.

Iată cum se exprimă, de pildă, despre *crocodili* istoriograful Herodot ¹⁾

τοῖσι μὲν δὴ τῶν Αἰγυπτίων ἱεροὶ εἰσι οἱ κροκόδειλοι, τοῖσι δὲ οὐ, ἀλλ' ἅτε πολεμίους περιέπουσι. Οἱ δὲ περὶ τε Θήβας καὶ τὴν Μοίριος λίμνην οἰκέοντες καὶ κάρτα ἥγηνται αὐτοὺς εἶναι ἱερούς. Ἐκ πέντων δὲ ἕνα ἑκάτεροι τρέφουσι κροκόδειγον, δεδιδαγμένον εἶναι χειροῦθεα, ἀρτήματα τε λίθινα χυτὰ καὶ χρὸ εα εἰς τὰ ὄτα ἔσθόντες καὶ ἀμφιδέας περὶ τοὺς ἐμπροσθίους πόδας καὶ σιτία

1) Herodot, II, 69: La unii dintre Egipteni crocodilii sunt sfinți, la alții însă nu, ci tratați ca dușmani. Iar cei ce locuiesc în preajma Tebei și a lacului Moiris îi socotesc în deosebi sfinți. Insa și unii și ceilalți cresc cîte un crocodil deprinzându-l a fi mîngâiat cu mîna; le pun în urechi cercei cu pietre prețioase și de aur; le pun și brățări la picioarele de dinainte; îi hrănesc cu bucate alese și cu animale jertfite și-i îngrijesc ca să trăiască cât se poate de bine. După ce mor, îi îmbalsamează și-i îngroapă în niște sicrie sfinite.

ἀποτακτὰ διδόντες καὶ ἰσθία καὶ περιέποντες ὡς κάλλιστα ζώντας ἀποθανόντας δὲ θάπτουσι ταριχεύσαντες ἐν ἰσθίσι θήκησι.

Această constatare, pe care o face Herodot pe la 450, este de fapt abia o slabă urmă a unei stări de lucruri care a fost înfloritoare sub acest raport în mileniul IV și III.

În epoca vechiului imperiu în deosebi (3315-2540) Egiptul întreg, regiunile și chiar orașele toate erau acoperite de divinități animale, cu caracter local. *Horus*, — Soarele este un șoim; el este în acelaș timp în rândul oamenilor un luptător; în patria lui, Edfu, este și rege, iar când Egiptul de sud spune Nordul, *Horus* din zeu local devine zeul Egiptului întreg.

Chnum din Elphantine, zeu al apelor și stâpân al cataractei, era un berbec. *Hathor* din Dendera, zeița apusului, care primește pe soare și pe morți, este reprezentată ca o femeie cu chip și urechi de vacă. *Vepvavet* din Siut, zeul ce călăuzește pe cărările spre lumea de dincolo și spre țările inamice — este un lup.

Anubis din acelaș ținut, are capul de șacal; *Sechmet* «cea puternică» zeița războiului, are capul de leoaică.

Bastet din Bubastis are capul de pisică. În sfârșit *boul Apis*, pasărea *Ibis*, uliul *Mont*, apoi pisici, crocodili, etc., arată cu prisosință cât de puternică a fost în faza dintâi a umanității istorice înrîurirea zeilor theriomorfici.

Dar animismul acesta se coboară și mai jos,

la regnul vegetal. Divinități ca *Neit* din Sais, *Hathor* din Denedera, se sălășluiesc, când nu se identifică chiar, în *sicomori*. Acești arbori și alții devin și ei prin aceasta niște zei, pe care nimeni nu trebuie să-i atingă în existența lor.

§ 8. **Imnul, expresiune literară a psihologiei diviniste.**— Ca mijloc de exteriorizare a acestor sentimente nu se ajunge încă nici până la *rugăciune*; căci *rugăciunea*, ca atare, este oricum un act de voință; ar însemna că omul *poate* cere, și, natural, că *poate* dobândi ceva dela zei. În orice caz «*rugăciunea*» este și ea un fel de cutezanță, de aceea n'o vom găsi la popoarele primitive istorice cu înțelesul de *solicitare*; ceea ce aflăm, cu numele generic de *rugăciune* este la dânsii mai de grabă un *imn*, o *odă* de preamărire, un cântec de mulțumire pentru binefaceri deja întâmplate, iar nu atât pentru fapte viitoare, pe care le dorim. Am citat mai sus,¹⁾ ca o pildă, un astfel de imn; dăm mai jos încă un fragment caracteristic dintr'un alt mare imn închinat tot soarelui; se va vedeà din el și mai limpede întreaga concepție primitiv-egipteană, care în definitiv reprezintă o primă fază în evoluția spiritului întregii umanități.

„Tu ai veselit cerul de sus prin măreția sufletului tău; pământul se teme de tine mulțumită oracolului statuei tale;

1) Supra § 6, imnul către Soare.

„Uliu sfânt, cu aripă fulgerătoare ; Fenix cu multiple culori
 „Mare leu, care este prin sine însuși și care deschide căile
 bărcii Sekti ;

„Mugetul tău abate pe inamici, în vreme ce tu înaintezi marea
 luntre ;

„Oamenii te invoacă, zii se tem de tine ; tu ai doborit la pământ
 pe inamici ;

Alergător al cerului, ce nu se poate atinge în dimineața nașterii
 sale, mai înalt decât zii și oamenii ;

„Ridică-te pentru noi, nu-ți cunoaștem chipul tău ; apari în
 fața noastră, noi nu-ți cunoaștem corpul !

„O binefăcător Ra-Harmakis !...

„Fie ca ful soarelui, Pharaon, să fie venerat pentru toate
 meritele tale ! Să fie adorat, când tu te ridici binefăcător la
 orizontul de răsărit al cerului, etc. 1).

Din punct de vedere psihologic este vrednică de toată atenția deosebirea între o *rugăciune* stricto sensu și un *imn*. Pe când rugăciunea dă expresie unui element *activ* al sufletului, imnul reprezintă doar o *atitudine pasivă* a lui. Rugăciunea este un *fapt*, imnul un *sentiment* contemplativ. Rugăciunea presupune cel puțin existența psihică a lui «*ego*», (generalizat : «*om*», «*umanitate*») pentru imn este de ajuns covârșitoarea proporție a divinității, și aproape nici o licărire de conștiință ; sau atâta numai, câtă trebuie ca să recunoască puterea divinității și măreția ei.

§ 9. **Moartea, bolile, cultul morților.**— Dar nu este numai aceasta. Un fapt pozitiv, implacabil, *moartea*, ne pune în față și mai mult, și mai deseori

1) Lepsius, *Denkm.*, VI, pl. C×V și C×VII.

fragilitatea ființei umane și cât de puțin prețu-
este ea în economia generală. Faptul acesta ob-
ștesc, *al morții*, a creiat în toate timpurile un șir
necurmat de culturi și superstiții.

Moartea ne desparte de cele mai scumpe ființe ;
prin aceasta ea ne predispune la melancolie și
cugetare ; se poate zice că ea deschide întru câțva
porțile filosofiei.

Apoi suferințele pe cari ni le aduc *bolile*, la
capătul cărora amenință neînduplecată moartea,
răpesc la atâția dintre «muritori» ¹⁾ farmecul vie-
ții ; în tot cazul umbresc cugetul chiar celui mai
«fericit» împărat.

A ne convinge și a fi adânc pătrunși de un
fapt ca acesta, că moartea ne desparte pe vecie
de cei pe cari i-am iubit și cari ne-au iubit, este
într'adevăr dureros. Ne-ar trebui, fie și o licărire,
o speranță cât de slabă, despre contrariu. Astfel...
sufletul își caută mângâerea în nădejdea reve-
derii într'o altă lume, în acea ipoteză de prelun-
gire a acestei vieți într'o alta, față de care, fi-
rește, trebuie să avem, încă de aci, datorii. Aceste
datorii alcătuesc de fapt *cultul morților*, comun
la toate popoarele istorice : dela cel mai vechiu și
primitiv până la cele mai culte, din vremile noas-
tre. Dintre popoarele mai vechi, în deosebi Egip-
tenii ne-au lăsat cele mai durabile urme despre
cultul morților.

1) Ideea *morții* a fost atât de covârșitor legată de ideea „om“,
în cât și Grecii și Romanii au numit pe om cu termenul de mu-
ritor ; gr. βροτός are tema μαρ—, μορ—, și apoi μβρο—
(v. μαρ-αίω = a vesteji) ; lat. *mortalis* ; skr. *mrtas*.

Mastabele și piramizile sunt morminte cu destinație și însușiri spre a durà pe vecie, făcând astfel să dăinuiască și în lumea de dincolo ființa celui «mort».

Cum însă făptura umană se prezintă oarecum în dublu exemplar și cum existența celui de dincolo este în atârnare de existența celui de aici, se naște la Egiptean nevoia de *mumificare* și de ascundere a mumiei în fundul unei stânci scobite, peste care, numai pentru asigurare, se mai clădește una deasupra, piramida.

Astfel, în slujba acestei *idei* și sub imperiul sentimentului *de a ocroti pe cei «morți», pentru ca și ei, îngrijiți, să ne ocrotească de acolo*, se mișcă deci sutele de mii de oameni ai Egiptului, și aștern șosele trainice dela munții Mării Roșii la Nil, pe unde s'au cărat și grămădit, la înălțimi de sute de metri, prin mijloace care în parte ne-au rămas necunoscute, pietroaie de o uimitoare greutate.

§ 10. Monarhia absolută, expresiunea politică a psihologiei diviniste. — Când însă faraonii poruncesc aceste munci, nu faraonul-*om* poruncește, în baza vre-unui drept tradițional de autocrat absolut, ci *divinitatea* în ipostasă de rege dă poruncă pentru împlinirea unei... *datorii de ordin divin*.

Acestei concepții sau, mai propriu, psihologiei, îi corespunde în ordinea politică cea mai centralistă și nediscutată formă de guvernământ: *monarhia absolută*, în care regele (ipostasa lui

Seth sau Horus însuși) este simbolul vizibil al divinității.

Ba a fost o vreme, după tradiția egipteană, când zeii înșiși cărmuiau statul pe care ei îl întemeiaseră într'o vreme când divinitatea lor nu se coborise încă în oameni¹⁾.

Mai puternică sau mai slabă, suntem în orice caz în plină și autentică *theocrație*.

Potrivit aceleiași psihologii, cetatea, statul, nu sunt adunări de cetățeni ce-și dau legi de cărmuire, etc., ci *ligi*, pe care zeul le face între oameni pentru buna lui cinstire și pomenire; numai ca *mandatar al zeului* luat dintre oameni și printre ei — trebuie înțeles faraonul-rege, devenit prin acest har el însuși un zeu.

În ce privește calitatea *divină* a purtătorilor de sceptru, cari, în această fază de evoluție a umanității istorice, conduc statele tocmai prin mijlocirea însușirii supra-umane, Meyer²⁾ se exprimă astfel:

Nu trebuie să înțelegem altfel faptul că la multe religii, — unele foarte dezvoltate, ca budismul tibetan — un om se socotește ca o încarnație a divinității. În deosebi această reprezentare e dezvoltată atunci când regele este un zeu în monarhiile absolute, și divinitatea lui în momentul schimbării tronului trece la urmaș; aci prăpastia între supuși și stăpânitor devine așa de mare, și ei se sînt — ca voință și dispoziție — așa de complet dependenți, încât privesc pe stăpânitor numai ca o pământească apariție a unui zeu.

1) Cf. Meyer, *op. cit.* I^o, § 192 și u.; §§ 219 și 241.

2) În *lucr. citată*, I^o § 54.

După psihologia colectivității egiptene viața aceasta aproape nu ne aparține, nouă ca oameni. Sub orice formă ai privi-o, din orice latură ai cerceta-o, zeii apar cu puteri și rosturi covârșitoare în toate ramurile *activității omenesti*, în cât *omul dispare ca voință și inițiativă, se șterge prin extrema umilință.*

Jertfa de oameni ¹⁾, una din formele primitive prin care atrage bunăvoința divinității,—este cel mai puternic fapt ce caracterizează această psihologie.

Deci nu coroanele lui Menes, simboale ale legăturii politice între «cele două imperii», nu «steag», nici «tron», sau alte înfățișări profane ale vieții, sunt țelurile către care se îndreaptă ochii mulțimii, ci *altarul*, simbol al legăturii mistice cu divinitatea; *acesta* înrîurește și stăpânește sufletele; de aceea și opera ce a produs: isvorând din inimi, a fost mare și durabilă; ba chiar, cu atât mai durabilă și mai mare, cu cât autorii se pierdeau sau se ascundeau mai bine în mulțime.

Astfel ne apare, în linii generale, pentru cel mai vechiu stadiu de evoluție a civilizației istorice, a lumii, lămurit prin pilda «poporului egiptean» *raportul între divin și uman.*

1) Id. *Ibid.* II § 190.

CAP. III.

Rasse și câmpuri de civilizație.

§ 11. Rasse și familii lingvistice în Egipt și Mesopotamia. — Problema leagănului raselor, a înrîuririi, infiltrațiunii sau amestecului dintre diferitele grupări etnice, problema desfacerii în timp și spațiu a familiilor lingvistice, poartă în istoria socială, în etnologie și în lingvistica comparată un mare semn de întrebare. Tot atât de mult desbătută, pe cât a fost și de atrăgătoare la studiu din cauza elementelor neîndoelnice — lingvistica și etnografia — care o trezesc, această chestiune oferă cercetătorilor, din nefericire, imaginea fenomenului fizic care se depărtează pe măsură ce călătorul se apropie de el. Și lucrul este într'adevăr greu; căci avem de a face cu un domeniu, în care *întâmplarea* joacă un rol așa de însemnat, în care *mișcarea* este așa de frecventă, *amestecul* așa de obișnuit, *infiltrația* așa de lentă și nesimțită... și este atât de problematic procesul invers, de analiză, de dozare sau delimitare!

Spre exemplu în Egipt: toate aparențele îndeamnă pe cercetători în favoarea ipotezei—*susținută* de altfel în istorie — că civilizația Nilului s'a dezvoltat, cel puțin în epoca vechiului imperiu și a celui de mijloc, într'o *deplină izolare* de restul lumii; că abia pe la jumătatea mileniului II, adică *după* izgonirea Hiksoșilor, sub Tutmes III (1580-50 a. Chr.), Egiptenii au devenit un popor cuceritor, iubitor de mișcare și, prin aceasta, susceptibil de înrîuriri externe, de atingere cu alte civilizații.

Și totuși, acest mod de a înfățișa lucrurile lasă măcar *un* semn de întrebare. Dacă de o parte Egiptenii, de alta semințiile turanice și semite din Asia (Sumero-akkadienii și a.) au trăit înainte de mileniul III într'o perfectă izolare, *cum* se explică asemănarea acestor civilizații, mai ales că s'au dezvoltat într'o vreme relativ apropiată?

De aici, se înțelege, ipoteze și teorii diferite.

Este foarte probabil, după unii, că străbunii poporului pe cari Grecii ni-i transmit sub numele de «Egipteni», au fost rezultatul unui amestec lent de autohtoni negrozii (ca Nubieni și Negri-sudanezi) și blonzi Lybieni cu elemente *hamite* dela nordul continentului african; că acești Hamiți, originari din Asia și congeneri cu Semiții, (cum o arată limba) au imprimat culturii egiptene unele trăsături generale de asemănare cu aceea a popoarelor din Asia semită ¹⁾.

Alții însă au fost captivați de analogia dintre

1) Meyer în lucr. cit. I^o §§ 164—167 și 336.

civilizația egipteană și cea turanică; se citează în deosebi acele *forme de cultură, înșepenite*: lungă izolare, tradiționalism, teocrație, etc. Și, dotați cu o imaginație mai puternică, au susținut că Egiptenii ar fi provenit din amestecul autohtonilor cu o populație turanică (Sumerii sau alții) veniți din Asia într'o vreme foarte îndepărtată, dintr'un punct unde împărtășeau cândva, în comun, soarta și viața poporului chinez.

§ 12. **Egipteni, Sumeri, Semiți, priviți sub raportul rasei.** Pe de altă parte *rassa semită*, covârșitoare ca spirit și activitate în câmpul civilizației orientale a primelor milenii, pornindu-și sementiile din străvechiul ei leagăn, Arabia, apare întâiași dată în lumina istoriei ca *sementie akkadiană* lângă Eufrat—încă din mileniul IV. Prin cucerire, acești Akkazi se amestecă între Sumeri, (autohtonii turanici) cărora le iau scrierea cuneiformă și cultura, dându-le limba.

Din același pustiu arabo-sirian au mai apărut în mil. III alți Semiți, dintre cari se pot cită, ca mai însemnați pentru ulterioara lor dezvoltare, *Hebreii* și *Sidonii* (numiți de Greci Phoinikes) la coasta kanaaneană, Aramaeii în Siria, Haldeii în Sinear.

Pe la mijlocul acestui mileniu *Hetiții*, popor ce a exercitat o mare înrîurire în Asia mică în cursul mileniului II, apar în sfera de influență babiloniană; apoi (între 1900 și 1400) la nord, ei se dezvoltă mai ales în două regiuni: unii pe

lângă apa Halys, cu centrul de activitate în orașul Hatti¹⁾, alții în Siria nordică (țara Mitanilor) cari s'au întins până în Mesopotamia assyriană.

§ 13. **Câmpuri de civilizație; unitatea desfășurării istorice a umanității.** Aceste popoare și formațiuni politice, întrucât aparțin unor rase sau familii lingvistice, nu pot fi privite izolat de cercul populațiilor și statelor din cari fac parte. Ori cât de puternice ar fi în această privință aparențele contrarii, mai ales pentru popoarele celui mai vechiu stadiu de evoluție a umanității, zidurile chinezești între neamuri și rase greu se pot admite istoricește. Dimpotrivă, nu există problemă de un mai înalt interes istoric și sociologic, decât aceea de a se stabili raportul între parte și tot, între particular și universal; de a se arăta, cu alte cuvinte, *prin ce elemente* și în ce măsură *partea*: un popor, o semenție, un stat, o categorie socială, o clasă, un eveniment, se învrednicește de *universal*; în ce chip *întregul* — un câmp de civilizație sau, în genere, tot ce poate fi privit ca o unitate istorică, se atinge de alte unități universale, înrîurindu-se reciproc. Numai astfel, printr'o largă perspectivă a mișcării și a cadrului, se face cu puțință înțelegerea deplină a *evoluției* istorice universale.

1) Azi *Boghazkioi* în Kappadocia, localitate în care s'au găsit multe documente ale culturii hettite, cf. Ed. Meyer, *Reich und Kultur der Chetiter*, 1912. Deasemeni, aceleași, *G. d. A.* I^o §§ 454, 474, 501, 502 (despre *Chetiti*).

Iată, mai precis, după Meyer (G. d. A. I¹, p. 199 și urm., § 111), cum trebuie înțelese aceste cîmpuri de civilizație.

Orice istorie care vrea cu tot dinadinsul să-și atingă țelul, trebuie cu necesitate să îmbrățișeze punctul de vedere și tendința universalistă, fie că studiază domeniul întregului, fie că reprezintă un obiectiv particular în legătura sa intimă cu întregul. Cea dintîi unitate mai mare o formează marile cîmpuri de civilizație cari au luat ființă în cursul procesului istoric.

Dar și aici, aria orientală și elenică în antichitate (cea din urmă devenită mai târziu elenistico-romană), aria creștină și cea islamică în veacul de mijloc și în timpurile noi, se întrefes așa de strâns și pun continuu sistemele de state ce le corespund, într'o atît de strînsă legătură de acțiune reciprocă, încât numai un studiu al totului, considerând egal pe una ca și pe cealaltă, face cu puțință deplină înțelegere a istoriei lor.

A treia mare arie de civilizație, cea asiatico-orientală (India și China) este fără îndoială mereu în relațiuni cu cele dintîi; relațiile acestea încep cu invazia Arilor în India, dobîndesc mai multă viață, cu imperiul persan; mai târziu cu acela al lui Alexandru și cu formațiile politice ale perioadei helenistice; se continuă cu epoca Sassanizilor și devin din ce în ce mai importante, grație cuceririi islamice, apoi imperiului mongol. Dar aceste relații nu-s totuși nici destul de intense, nici destul de întinse pentru a putea cimentă, într'o singură unitate, istoria acestui cîmp de civilizație cu aceea a popoarelor occidentale. Numai ținutul de limită, India anterioară de nord, ia parte la ambele evoluții și suferă alternativ înrîuriri ce vin dintr'o parte sau din cealaltă, în vreme ce propria sa acțiune s'a îndreptat aproape exclusiv spre est și nord; tocmai de aceea ea nici nu poate conta ca element independent în istoria cîmpurilor de civilizație și Ța sistemelor de state din occident, ci numai ca țară de limită.

Formațiunea unei adevărate unități istorice care să îmbine într'un tot aceste trei domenii și să comporte dela una la alta o continuă acțiune reciprocă, nu s'a pregătit treptat decât în cursul ultimelor veacuri și s'a înfăptuit deplin în cursul ultimelor decenii. De atunci există efectiv o istorie a lumii, adică o istorie universală,

îmbrățișând într'un tot unic umanitatea întregului glob pământesc.

Punându-ne din acest punct de vedere, și privind înapoi, putem considera astăzi unitar evoluția istoriei universale, putem face expunerea factorilor cari au contribuit la formarea acestei unități, în sânul grupurilor particulare și să subordonăm acestei unități fiecare istorie parțială.

În schimb, pentru cele mai vechi stadii de evoluție, cele două mari domenii de cultură, Asia Mică și Europa de o parte, Asia orientală de alta, rămân ca unități separate, având fiecare istoria sa independentă.

CAP. IV.

Idei și sentimente în civilizația popoarelor babilonice.

§ 14. Babilonul este un centru în care s'au perindat popoarele. Civilizația «babiloniană» este numită *astfel* cu un termen, am putea spune, aproape convențional. Babilonul nu aduce, în acest titlu, decât ce poate suggera un centru mai important decât altele, o dominație politică mai lungă decât a altor centre; este, ca să zicem așa, un termen colectiv, o expresie reprezentativă, care cuprinde și rezumă un șir de influențe exterioare.

Viața babilonică, luată ca atare, nu constituie o unitate politică și culturală, evoluată normal și pașnic, dintr'un nucleu interior, cu determinate caractere etnice.

Cultura Babilonului nu înscamnă de fapt decât rânduri de tradiții, straturi de elemente materiale și sufletești depuse acolo pe rând, în curgere de veacuri și milenii, de către popoare care, diferite

ea limbă și rassă, au stăpânit unul după altul ținuturile Sinearului (Mesopotamia), unde erau atrase, probabil, de rodnicia pământului.

Sumeri, Hettiți (1930), Kassiți (1760), Elamiți, Haldei, Assyri și alții, vreme de peste două mii de ani, au adus și au lăsat Babylonului, în trecerea pe acolo a stăpânirii lor politice, urmele culturilor proprii, atât în ordinea materială, cât și în cea ideologică — a superstițiilor, magiei, religiei, sau a formelor de *cugetare mitică*.

§ 15. Cele mai vechi urme reflexive, deduse din «știința» despre cele cerești și cele pământești; armonia cosmică. Cele mai vechi mărturii despre aceste culturi nu sunt lipsite de interes, chiar sub raportul cugetării.

Pentru mileniul al III, care a premers celei dintâi dinastii a Babyloniei unificate — aceea întemeiată la 2131 de către Hammurabi — așa dar pentru veacurile dinastiilor de Kis, Lagas, Opis, Agade ¹⁾, Uruk, Ur și Isin, se constată o «știință» cu privire la cele cerești și pământești.

Cerul și mișcările circulare ale corpurilor din Univers sunt materializări ale divinității care se revelează în Cosmos.

Pământul și fenomenele terestre sunt oglin-direa parțială, de aceeași proveniență divină, a puterilor cosmice.

1) Importantă mai ales fiindcă în timpul acestei dinastii, sub Sargon I, apare pentru întâia oară în istorie ideia imperiului de concepție și cu *tendențe universale*.

Fenomenele *mişcării circulare*, care se vădesc în cer prin *astre*, se repetă și pe pământ, de exemplu în regnul vegetal.

Omul însuși apare ca un micro-cosm, cu elemente oarecum simetrice macro-cosmului.

Cerul înstelat este în deosebi izvorul cunoștinței și înțelegerii față de puterea divinității. În sfârșit, fiindcă fenomenele cerești capătă expresia cea mai simplă în *raportul numeric*, numărul este și el sfânt ¹⁾.

Intre fenomenele cerești și cele pământești există o corespondență, o *armonie*, care constituie legea fundamentală a Universului.

Prin revelația cosmică, pe deoparte se înlesnește omului cunoașterea ordinei divine, pe de alta se trezește minții interesul de a căuta în fiecare fapt și fenomen *voința* divinității.

Ușor se poate vedea că numai un pas desparte această concepție despre cosmos, privit ca o exteriorizare a voinței divine, de Dumnezeuul *unic*, care în V. T., (*Genesă*), își exercită puterile și își exteriorizează voința prin «*Creațiunea cerului și pământului*». ²⁾

§ 16. **Animatism, totem, tabu, fetiș.** Astfel cugetau straturile superioare din Babylon și, între acestea cu deosebire *clasa preoților*. Mulțimile însă nu cugetă complicat; ele simplifică teoriile înalte, le

1) Jeremias *Allg. Religions-Geschichte* 33 și urm.

2) Vezi infra § 45.

adecvează minții obișnuite, și le dau astfel viață, ori le alungă.

Insuflețirea naturii dobândește, în ochii poporului, înțeles și forme cu mult mai simple de cât este, pentru straturile superioare, concepția de mai sus despre armonia și revelația cosmică

Pentru lumea comună prin urmare, *animatismul* acesta ia formele următoare: *cerul* este un zeu pe care îl numesc *Anu*; *pământul* este zeul *Bel*; *puhoul apelor* este *Ea*; *soarele* este *Shamash*; *luna*—*Sin*; *sleaua dimineții și serei*—*Ishtar*; *focul* este *Gibel*.

Regnul animal este și el reprezentat în pantheonul babilonic: prin *leul Nergal*, *taurul Ninib*, *peștele Ea* sau *Oannes*, *porumbița Ishtar*, și a.

Toți sunt zei, având toți: fie o *voință* producătoare de cauze, adevărate enigme necunoscute omului; fie numai o *întrupare fenomenală* a variațiilor aspecte ale firii: dela marea boltă cosmică, până la animalul *totem*, la vegetalul *tabu*, sau la orice obiect neînsuflețit *fetiș*.

§ 17. **Animismul.** Pentru a se înțelege deplin această *stare de spirit* a umanității primitive (psihologie numită în istoria religiilor—*animism*) trebuie să-și închipue cineva două lucruri mai ales¹⁾:

1. Că omul înclină în genere — cum se exprimă și Hume în a sa *Istorie naturală a religiilor* — să

1) Cfr. S. Reinach *Histoire générale des Religions* Cap. I § 13 și 14 p. 8 și urm.

admită că toate existențele îi seamănă *lui*. Cauzele necunoscute preocupând fără încetare cugetul său, omul nu pregetă, pentru a le înțelege mai de aproape, să le acorde gândire, rațiune, pasiuni și, câteodată, chiar trăsături fizice, membre, etc., la fel cu ale sale.

2. Că o imagine actuală, destul de vie, a omului primitiv o putem găsi în *psihologia de copil*. Se cunoaște în deajuns cum copiii însuflețesc jucăriile, cum le mângâie și le compătimesc atunci când ele cad, se lovesc sau se strică; deasemeni, cum pedepsesc cu lovituri masa ori scaunul de care dâșii s'au isbit din greșeală — socotind de bună seamă că aceste obiecte *simt, că pot să sufere* pedeapsa ce li se aplică, pentru o vină *voită*.

Dacă se ține seamă de aceste două realități psihologice, putem înțelege și defini *animismul primitiv ca un principiu mai fin, implicat corpurilor, datorită căruia se produc mișcărilor, exteriorizările vieții și, în deosebi, provocările voinței* ¹⁾.

§ 18. Tendința spre monoteism, în ordinea divină, analogă și paralelă cu tendința monarhică a imperialismului universal, în ordinea umană. Polytheismul acesta poporal este ușor contrazis de un eveniment istoric important — *imperialismul universal*. Căci dacă este adevărat că *ideea de universalitate* a călăuzit spiritul spre înfăptuirea reală a unui imperiu puternic, numai *realizarea istorică a acestui imperiu* a putut înrîuri la rândul său asupra

1) Cfr. A. Ieremias în lucr. citată la p. 16.

ideei și credinței polytheiste, vădindu-se astfel că nu numai ideile influențează faptele ci și acestea ideile.

Încă dela începutul mileniului III, sub Sarrukin I (pe la 2880), după expediții și biruințe în toate direcțiile, se întemeiază pentru întâia dată *imperiul universal*. Naramsin se intitulează *Rege al celor patru părți ale lumii*¹⁾. Aceasta însemnează că, cel puțin în concepție, imperiul Sargonizilor cuprinde *întreaga lume locuită*, iar stăpânul acestei lumi este el, regele, măcar *reprezentant* al divinității dacă nu însuși *un zeu*.

Firește, această concepție, realizată în ordinea politică de *un om*, va fi cu atât mai degrabă impusă, în ordinea divină, în numele *unui zeu*. Și, tot evenimentele dinamice istorice hotărâse în favoarea *cărui zeu*, din cei mulți ai fiecărei cetăți, se va înclina balanța.

Preferința o va avea tocmai zeul cetății biruitoare politicește, *ceea ce face să coincidă unitatea universală umană, concentrată în mâini regale, cu aceia universală cosmică—cîrmuită de mâini divine*.

§ 19. **Tendința monoteistă.** — Cum se săvârșește această năzuință spre monoteism?

Ca și la Egipteni, divinitățile erau grupate după centrele politice; și s'a văzut mai sus că Babilonul nu era decât *unul* din multele centre ale acestui ținut mesopotamic.

1) Cfr. Meyer *G. d. A.*, I^o § 402 (p. 528).

Când apoi se bat între dânsule cetățile, lupta se dă, evident, și între zeii respectivi; iar când un oraș este biruit, stăpânirea asupra lui revine nu numai regelui triumfător ci și zeului; am zice: *mai ales zeului*, căruia oarecum *de drept* i se datorează biruința ¹⁾. Zeul atunci tinde și el la supremație față de ceilalți; îi întunecă sau îi nimicește. Această divinitate triumfătoare capătă pluralitate în manifestare și în **voința** executivă, pe când micile divinități regionale se subsumă ei. Astfel se deschide întâi drumul spre acea *unitate divină*, pe care o vor înfăptui, ca ideal, mai târziu alți semiți — Hebreii.

Spre a ilustra cu pilde acest proces de istorie religioasă, este de ajuns a se cunoaște cazul renumitelor divinități cerești: *Shamash* — soarele, *Sin* — luna, *Marduk* — «zeul zeilor».

Preoții din orașul Ur, spre exemplu, arată zeității *Sin* atâta pietate, se exprimă în imnurile lor închinare lui Sin, cu un accent de atâta superioritate față de celelalte zeități, încât aproape proclamă *unitatea* în persoana acesteia:

«In cer cine este prea înalt? Tu singur ești prea înalt. Intre toți zeii, frații tăi, nu e nimeni

1) Cf. caracterizarea pe care o face d. N. Iorga în *ale sale Observații ale unui nespecialist...*, p. 39 și urm. Menționăm cu acest prilej că lucrarea pomenită este singura din acest domeniu în literatura noastră: ea conține într-o luminoasă sinteză faptele și ideile pe care le cere cu necesitate *cadru* unei istorii *universale*. Recomandând-o ca atare, o cităm aici pentru părțile scrierii de față, pe unde și identitatea, în parte, a problemei și izvoarele comune, pricinuesc înfrunțiri și neevitabile apropieri.

egal fie. Nici un zeu ne este deopotrivă cu tine în divinitate» ¹⁾.

Și, este semnificativ că orașul *Ur* e locul de origine al fruntașului hebreu, din Biblie, Abraham care, din porunca lui Dumnezeu-*unul*, «a ieșit din pământul său și din rudenia sa și din casa tatălui său și a venit în pământul Hanaan» ²⁾.

Această apropiere prezintă interes: și pentru tendința spre unitatea divină a celor din Babylon, și pentru caracterul animist și polytheist al religiei hebraice în faza anterioară așezării în Kanaan a acestei ramure semite.

Dar exemplul cel mai pregnant îl oferă Mar-duk, zeul imperiului unificat sub Hammurabi.

§ 20. Paralelismul divino-uman: dela zeu la împărat.— Un *parallelism divino-uman* se poate observa și stabili cu precizie. Triburile, orașele, diferitele seminții etnice se luptă între dânsele pentru supremația militară și politică. Centrul care biruește capătă nu numai autoritatea *uman-politică* ci și pe cea *politic-divină* ³⁾.

Precum Sarrukin I a căutat să realizeze, cel dintâi între oameni, ideea imperiului universal iar Hammurabi, prin unificarea dela 2100, a *stabilii* tradițional, pentru întreaga istorie viitoare, a lumii politice această idee, tot astfel: din mă-

1) Cfr. Ieremias în lucr. citată la p. 23.

2) V. T., *Facerea*, XII, 1.

3) A. Ieremias în lucr. citată pp. 31 și urm.

runtul zeu *Nabù*, localnic în Borsippa, avem, după unificarea babilonică, pe marele zeu *Marduk*, cu reședința în Babilon, zeu de o covârși, toare importanță în «*imperiul lumii*». Ca și regele, zeul țintește la stăpânirea universală; de aceea îl și găsim intitulat «*Păzitor al lumii*», «*Stăpân al totului*», «*Domn al Domnilor*», «*Zeu al Zeilor*».

Cu un cuvânt, cele ce se petrec în lagărul omenesc se repetă în cel divin și reciproc regele considerându-se răspunzător nu față de supușii săi, ci față de divinitate, dela care deține puterea.

§ 21. **Codul Hammurabi** — operă dictată de divinitate. — Este potrivit, la acest punct de asemănări, să se menționeze și *spiritul în care s'au edictat legile* lui Hammurabi; *ele au fost poruncite de zeul soarelui Shamash*, întocmai cum Dumnezeu a dictat decalogul pe muntele Sinai, lui Moisi. Ele au fost apoi prezentate de rege zeului Marduk în templu și dedicate lui, spre priveghere și spre o mai mare ascultare din partea poporului. Și aici ca în biblie. In acest proces de *legiferare și conducere politică*, se poate surprinde *concepția teocratică* în limitele cele mai largi cu putință. Zeul conduce, omul *ascultă*. Și asemănarea între legile Hammurabi de o parte, decalogul Moisi de alta, nu se mărginește numai la modul de comunicare a lor —

oamenilor; această asemănare se întinde și la fond.

Apropierea în cuprins a acestor două opere deschide însă o perspectivă mai mult: aceea de a înțelege pe deoparte înrîurirea semită asupra culturii babilonice, pe de alta evoluția mai departe a gândirii religioase în spre unitatea și universalitatea divină, idei pe care le vom afla în forme clare, pentru întâia dată în istoria omenirii — la Hebreii biblici.

§ 22. Gândirea mitică — o formă rudimentară de explicare «cauzală». — Când un popor sau o categorie socială trece dela formele primitive de adorațiune (fetișism, totemism, animism, la explicații «cauzale», (fie și numai prin mituri sau simboale) ale fenomenelor naturii, și, în deosebi ale creațiunii; când prin cult se stabilește între divinitate și om o necontenită interdependență, care, și ea, oricât de puțin, amintește totuși legea cauzalității, atunci gruparea omenească se poate considera, sub raportul evoluției sufletești, ca intrată în stadiul, să-i zicem superior al gândirii mitice de unde încep să se zărească cel puțin zorile științei. Și, la popoarele assyro-babilonice, măcar clasa preoților apucase pe acest făgaș, cu deosebire în mileniul I.

§ 23. Mithuri «filosofice»: creația lumii, potopul. — Cel mai însemnat mit, sub raportul cugetării

este *al creațiunii*. Cosmosul s'a născut din Haos un balaur ce simbolizează nesfârșitele, spăimântătoarele ape ale mării. Cel ce a făcut din haos cosmos, este *Marduk*, zeul care a înfruntat și a înfrânt cerbicia balaurului *Tiamat*. Astfel, *prin biruință*, Marduk devine cel mai mare între toți zeii ieșiți din haos. Omul este creiat la sfârșit; dar, scurtă vreme după aceea, el se abate dela evlavia ce datorează zeilor. Aceștia hotărăsc atunci să-l piardă, ca în biblie, cu potopul; însă *Ea*, zeul apelor, vestește pe *Utnapishtim* ca să-și facă o corabie de mântuire. Șapte zile pământul este sub noianul apelor; toate viețuitoarele mor afară de cele din corabia scăpată de *Ea*. Când conținesc ploile, Utnapishtim, ca Noe din biblie, trimite spre informare diferite paseri, cari *se întorc*; numai corbul din urmă, găsind uscat, *nu se mai întoarce*. Când în sfârșit se coboară și cei din corabie, prima lor grijă este *jertfa* de mulțumire către zei. Ca în jertfa greacă, se frig și aici animale, iar zeii «*se adună ca muștele*», spre a se împărtăși din *aburul* jertfelor, hrana lor¹⁾. Aici, e întocmai ca în societatea homerică.

O asemănare și mai importantă cu mitologia greacă se găsește însă în mitul zeiței *Ishtar*. Aceasta, pierzându-și soțul, se hotărăște să meargă în infern pentru a-l readuce la viața de sus. Dar prin plecarea ei, a lăsat pământului doar uscăciunea și sterilitatea. Ca o altă Ceres, Ishtar se cooară în lumea de

1) Denssen *Allg. Gesch. d. Philosophie* II, 1, p. 58 și urm.; Reinach, *o. c.*, p. 51, 53 și 55.

jos pentru a găsi pe *Tammuz*. Apoi, ca și Orpheus, isbutește să înduplece în favoarea soțului ei pe zeii de acolo. Astfel Tammuz, cu îngăduința zeilor, bea din isvorul cu apă vie și-și redobândește viața pământească. Ambii se întorc la lumină. Odată cu Ishtar însă, revin ploile primăvara și rodnicia pământului mesopotomic, întocmai ca în mitul grec Aphrodite-Astarte și Adonis ¹⁾. Oricine poate vedea aici, pe lângă multiplele asemănări cu miturile grecești: *Demeter-Kore, Aphrodite (Astarte)-Adonis, Orpheus—Euridike*, și elementul simbolic în legătură cu fenomenele naturii, fapt care va căpăta la Greci o amploare neobișnuită chiar în mijlocul bogatei lor mitologii ²⁾.

§ 24. **Assyrii — rolul lor istoric.** Dacă Sumerii și Akkazii au fost primii adoratori ai cerului și ai semnelor lui, acei cari au dus la o mare dezvoltare observarea celor cerești, au fost Assyro-Haldeii mileniului întâi, adică acei din vremea stăpânirii assyriene, și ai celui de al doilea imperiu babilonic.

1) De fapt acest mit are origina, după toată probabilitatea aici; el a fost luat și transmis la Kypros de către Fenicii din Byblos (Pausanias IX, 41, 2) precum și în alte insule; deosemeni pe țărmul grec al Asiei mici. (Cfr. Maury, *Relig. de la Grèce*, III, p. 220). Pentru originea străină a lui Adonis (*Adon* în l. fenic. este *domn, stăpân*) vezi P. Decharme, *Mythologie* etc., p. 200.

2) Cfr. Meyer, *G. d. A.*, I² § § 373, 375 și 411 b. Deussen, în lucr. citată, pp. 52, 63. și l. Reinach, în l. c. pp. 51, 52 și 61.

Assyrii, popor semit dela nordul Babyloaniei, cu centrul de activitate în *Assur* și apoi în *Ninive*, isbutesc să se emancipeze, pe la mijlocul mileniului II, de sub stăpânirea babilonică sub care erau încă din vremea lui Hammurabi (2100). Din ce în ce mai mult, acest viteaz popor de munte cuprinde în sfera sa de acțiune cuceri-toare toate ținuturile despre apus și miază-zi.

Pe la 1100 regii Assyriei ajung până la marea Mediterană, iar spre sud isbutesc să supună la tribut însuși Babilonul. In orice caz centrul politic, de gravitate, al Asiei anterioare se strămută acum la Ninive.

Puterea cea mai mare a imperiului assyrian a fost însă în veacurile VIII și VII, adică atunci când Tiglathpilesar II (745—729) făcea tributare statele syriene, când încorpora imperiul său Babilonul, când un uzurpator — căruia ca rege i-a plăcut să-și zică Sargon II spre a aminti pe cel dintâi *rege al lumii* — supunea Samaria și expedia în surghiun, dincolo de izvoarele Tigrulul, peste 27.000 de Israeliți.

Astfel, *ideea despre un imperiu universal*, inaugurată de pe la 2770 de regele Akkad, Sargon I, a intrat de *atunci* în tradiția istorică; *idee* care, întărindu-se mai cu seamă prin domnia marelui Hammurabi (acel rege semit care se intitula «*Domn al celor patru părți ale lumii*»), însuflețea și pe regii assyrieni Tiglathpilesar II, Sargon II și pe ceilalți Saragonizi, atunci când își pregăteau expediții de cucerire spre toate punc-

tele cardinale și cu deosebire când s'au văzut stăpâni pe însăși capitala lumii, Babilonul.

Intre Sargonizi merită o mențiune Assubanipal (668-626); și nu atît pentru isprăvile lui militare, cât pentru grija ce a purtat de cele culturale. Se știe că el a instalat în Ninive o enormă bibliotecă (constând din cilindri și cărămizi cu inscripții cuneiforme), în care era adunat un bogat material istoric privitor la imperiul assyrian și babilonian mai vechiu. Dezgropată azi din ruina în care a fost aruncată la 606 după un foc, această bibliotecă, după o tăcere păstrată 2500 de ani, vorbește din nou assyrologilor (*Rawlinson, Opert și a.*) despre viața și gândurile ce s'au purtat peste acele ținuturi odinioară.

Dar prin răscoala guvernatorului Nebupolossar, Babilonul iese din nou la iveală pe scena istorică, de data aceasta cu un nou aspect etnic, pe care i-l dau o altă ramură semită — *Haldeii*.

Politica «*universală*» este reluată de Nabukadnezar (605-562): prin cuceriri ca aceea a Tirului, a Ierusalimului, și prin captivitatea babilonică a Iudeilor, etc.; însă urmașii săi, slabi, lăsară în această politică un gol pe care trebuiră să-l împlinească neîntârziat Perșii eranieni.

§ 25. **Haldeii imperiului al II babilonic; astrologia, zodiacul.**—Popoarele assyro-haldee întăresc și mai mult legăturile între *divin și uman* statornicite mai de mult de către Sumero-Akkazi.

«La Semiții veniți în Babilonia, zice Deussen, ¹⁾ s'a altoit pe tulpina primitivă a vechii religii semite ramura concepțiilor care erau dominante la Sumeri; astfel a luat început și s'a dezvoltat un puternic copac de mituri cu zei, mituri asupra creațiunii, a potopului și eroilor, care în cea mai mare parte par a fi de o veche origine sumerică; așa că în multe privințe baza semită originară nu mai este de recunoscut.

Cultul fenomenelor cerești, cultul puterilor demonice locuind pe pământ, cultul unui zeu ocrotitor aparținând fiecărui trib, culte introduse odată cu venirea primilor semiți, s'au contopit cu reprezentările populațiunii sumerice.

Și această populație avea un cult al demonilor cerești-*Igigi*, altul al demonilor ce locuiesc pe pământ, *Anunnaki*. Și ea cinstea aparițiile cerului: soare, lună și cele cinci planete, cărora încă din timpurile primitive li se atribuia o înrîurire asupra soartei oamenilor; din aceasta s'a dezvoltat mai târziu pseudo-știința Astrologiei, care în Babilonia a fost cercetată cu râvnă, lărgindu-și influența și spre apus.

...Observații timpurii asupra celor șapte nopți pe care le cuprinde fiecare din cele patru faze ale lunii, și asupra celor douăsprezece înnoiri, pe care le suferă luna în curgerea unui an, conduseră la credința în șapte demoni-dușmani ai ordinei divine a lumii, și la întrunirea, în numărul douăsprezece, a marilor zei păzitori ai acestei ordine.

1) In *lucr. c.*, II², p. 46 și urm.

peste cari, ca o urmare a înclinării semite spre monism, au fost ridicați: Marduk în Babilonia Assur în Assyria...».

Interesantă este apropierea între *constelații și animale*; aceste două elemente au comun, între ele, atât ideea subiectivă de divinitate cât și analogia formală; grupările stelelor sunt întrucâtva asemănătoare formei câte unui animal; de aci numele animalice date constelațiilor, de aci zodiacul.

§ 26. **Invățătura despre mântuire; magie și religie.** — Fie că este vorba de straturile sociale superioare — caste sacerdotale, etc. —, fie că ne-ar interesa masa compactă a claselor de jos, pentru psihologia popoarelor assyro-babilonice, unde divinitatea este începutul și sfârșitul existenței cosmice, terestre și omenești, urmează cu necesitate că problema capitală ce se pune cugetului este:

1. Să se cunoască de aproape *divinitatea*;
2. Să i se *descopere voința*, și
3. Să fie astfel înriurită divinitatea, încât să *o determine în favoarea soartei omenești*, operându-se chiar o abatere în mersul mecanic al lucrurilor.

Cu alte cuvinte, problema este să *se afle prin ce mijloace se poate dobândi dela divinitate indulgența, iertarea ori chiar mântuirea*.

Psihologia generală a popoarelor a găsit două căi care duc spre această dorită *mântuire*, fiecare

corespunzând unei anumite faze de evoluție a spiritului și culturii omenești.

Prima cale este aceea a *magiei*; prin aceasta se înfăptuește, în chip sporadic și particular, mântuirea unui om.

A doua cale o oferă *religia*; prin ea se stabilește, un contact statornic și general între divinitate și grupul uman pentru a se dobândi, în chip mistic, iertarea sau mântuirea deplină.

Oricum, amândouă sunt expresiunea «sentimentului de absolută atârnare» a umanului de divin; ambele sunt *încercări pozitive* de a folosi puterea supra-umană, adaptând-o nevoilor omenești—spre comuna mântuire: magia prin formule mai abstracte și prin amestecuri concrete, religia prin jertfe și ofrande, prin imnuri și rugăciuni, prin ispășiri penale și rituale.

Aceasta este *învățătura despre mântuire*, care a dominat sufletele popoarelor dealungul veacurilor, păgâne sau creștine.

§ 27. **Astromanția.** Deși sistemul cosmic-planetar datează, cum s'a văzut, dinaintea lui Hammurabi, patria magilor și a magiei a rămas prin excelență *Babilonul de culoare haldee*. Arta magilor eră astrologia, cu un pronunțat caracter *astromantic*. Intr'adevăr, dacă astrele sunt semne prin care se vădește voința divină, atunci tehnica magului constă din *a răspunde*, celui care îl consultă asupra raportului dintre dânsul și voința divină; sau, mai simplu, magul trebuie să răs-

pundă ce spune steaua sau constelația despre soarta celui ce s'a născut în zilele ei. Sub imperiul acestei dispoziții sufletești a luat naștere *zodiacul*: constelații cu forme și nume animalice, cari prezidează la destinele oamenilor.

În acelaș chip se stabilește legătura între om și stea, aceasta fiind uneori identificată cu un destin norocos, alteori făcând să atârne de existența ei pe cer însăși existența în viață a unui om. Asemenea învățături și superstiții au biruit timpul, pătrunzând și păstrându-se încă în conștiința masselor populare vreme de mii de ani. Chiar în masele sociale ale poporului nostru se aude, ca un întârziat ecou, credința că atunci când «cade» o stea, a murit un om.

§ 28. **Un document literar pentru raportul între astre și destinul uman.** Pentru a ilustra cu un document literar, luat cu titlu de exemplu, iată cum se exprimă în această ordine de idei scriitorul Diodor din Sicilia:

„Din această cauză (Haldeii) numesc planetele tâlmaci, fiindcă —pe când celelalte astre sunt fixe și își au un singur circuit pe o cale determinată — numai ele își făuresc o mișcare proprie și arată astfel cele ce se vor întâmpla în viitor, tălmăcind oamenilor gândul zeilor¹⁾»

Și, mai departe, același:

„Iar sub cursul acestor (cinci planete) Haldeii zic că sunt așezate treizeci de astre pe cari le numesc zei sfătuitoari; dintre

1) Diodor Sikeliotul, β. XXX.

aceștia o jumătate privesc ținuturile de deasupra pământului altă jumătate pe cele de desupt, având a supraveghea în acelaș timp și cele ce se întâmplă între oameni și cele din cer. Iar la zece zile zic că este trimisă una din stele, ca un crai-nic de sus, către cele de jos și deasemeni una de sub pământ către cele de sus. Aceasta le este o mișcare determinată și o să-vârșesc într'un spațiu de timp veșnic. Un număr de douăsprezece — fiecare, timp de o lună, — zic că sunt stăpâne ale zeilor; de asemeni și luna și cinci astre planetare. Soarele își face cursul său într'un an, luna își străbate propriu-i drum într'o lună de zile¹⁾

De altfel și Aristoteles²⁾ caracterizează cu precizie și cu destulă siguranță această legătură: pe de o parte între astre și zei, pe de alta între divinitate și formele omenesti sau animalice ale ei.

O veche tradiție, ajunsă posterității cu înfățișarea unei po-vesti, ne arată că astrele sunt zei și că divinul învâluie natura întregă. Tot ce s'a adaus fabulos acestei tradiții a ținut doar să convingă mulțimea pentru a se ușura aplicarea legilor și a se sluji interesului obștesc. Astfel, s'a dat zeilor forme omenesti și, câteodată, chiar înfățișeri de animale ..

§ 29. Problema etică oferă două laturi: pietatea, decurgând din înțelepciunea trezită în om prin revelație, și tendința omului de a se desface de puterile haotice, pen-tru a lua contact cu divinitatea. *Un element uman a fost totuși în doctrina divinistă a popoarelor din Babylon.*

Invățătura înrădăcinată în spiritul straturilor superioare se întemeiă, cum s'a văzut,³⁾ pe reve-

1) Idem *Ibid.* § 50.

2) *Metaph.* XII, Cap. 8, § 18, (ne referim la interpretarea filo-sofică a lui *B.-Saint-Hilaire*, vol. III, pp. 200 și urm.).

3) *Supra* § 15.

lăția cosmică, adică pe «știința descoperirii». De aceea pietatea față de divinitate are un caracter intelectual, căci se razimă pe înțelepciune. «Înțeleptul, ¹⁾ este pios și piosul este înțelept. Cu înțelepciunea însă trebuie să se unească *ascultarea umilită* față de voința descoperită a divinității. Ca plată piosul așteaptă dela zei cât mai multe fericiri, *dar mai ales sănătate, viață lungă, și bogată posteritate*».

Ideia și sentimentul etic prezintă încă o față din care pot fi privite popoarele mesopotamice.

Armonia cerească are toate atributele superiorității, însă nu tot așa este în sferile mai aproape de om. Conexiunea între norma impecabilă cosmică și aceea a fenomenelor singuratice are puncte întunecate, enigmatice, dacă nu chiar *rele*. Aceste puncte «au fost considerate ca acțiuni ale unor puteri antidivine, cari s'au împrăștiat în actuala ordine a lumii încă din vremea *haosului primitiv*. Chemarea științei eră să curme greșelile strecurate în curata înțelepciune primitivă; chemarea practicei religioase, să nimicească înrîurirea elementelor haotice. Ca ultim țel al străduințelor religioase este deci așteptarea unei vremi mai fericite care, biruind definitiv puterile haotice, vor corespunde epocii desăvârșite de mai'nainte. ²⁾

În viața aceasta religia are prin urmare drept țintă mult mai apropiată «desfacerea de puterile răului din noi sau din preajma noastră și, prin

1) Jeremias, în opera citată, p. 55.

2) Id. *ibid.* p. 24.

această desfacere, ajungerea la împărțășire cu divinitatea. A fi copil al zeului său este în psalmii sumerici expresiunea sentimentului de fericire prin străduința religioasă. Acestui sentiment i se opun piedici. *Dacă îi merge cuiva bine, el vorbește de ridicarea lui spre cer, iar dacă îl copleșesc durerile — de coborîrea lui în iad. Soarta cea mai rea, ale cărei urmări sunt durerile și moartea, o pregătește păcatul».*¹⁾

§ 30. Divinismul în artele plastice. Printre monumentele de artă sculpturală — în piatră, bronz sau pământ ars, — și printre cele de arhitectură, s'au păstrat până astăzi reprezentări divine. Cele mai multe au uneori caracterul theriomorfic. În muzeul din *Louvre* există o statueta assyriană de bronz, ce reprezintă geniul vântului de sud-est. El are capul de leu, ghiare și aripi de vultur. În acelaș muzeu se pot vedea fragmente, în baso-relief din marea poartă a palatului lui Sargon. Este un taur cu chip omnesc, cu barbă și chică regească, în cap o tiară împodobită de două perechi de coarne animalice — simboalele forței — și împodobit cu aripe enorme; întreaga reprezentare este de proporții excepționale. Putem spune prin urmare că și din artă transpiră anumite idei și sentimente cari ies din măsura obișnuită a vieții zilnice.

1) *Ibid.* p. 55.

§ 31. **Divinismul în literatură.** În «arta» literară predomină imnul și rugăciunea. În zadar vom căuta elementul *estetic* — literar; el nu apare nici odată independent, fiindcă nici nu corespunde unei atari necesități sufletești. Și, dacă ne folosim de termenul «*literar, literatură*», se cuvine îndată a-i țărături sensul la atât *cât este cu puțință să se îmbrace cu cuvinte un simțimânt obștesc — acela de venerațiune*. Nu sentimentul estetic ci acel religios interesează exclusiv.

Iată un fragment prin care omul, voind a se adresa zeului *Ea*, se îndreaptă întâi către zeul mijlocitor *Selikmulu-hi* (numele magic al lui *Mar-duk*), «cel ce rânduiește toate»:

De ploaia grindinei tale cine poate scăpa? Voința ta este o sublimă hotărîre, pe care o rânduiește în cer și pe pământ.

Spre mare m'nm întors și marea s'a potolit; spre iarbă m'am m'am întors și iarba s'a vestejit: spre cingătoarea Eufratului m'am întors și voința lui Selik-mulu-hi a răsturnat albia lui. Doamne! Tu ești sublim; cine este egal ție? etc.¹⁾

§ 32. **Un punct comun cu Grecii: între viață și cei morți.** — Din resturile subterane ale civilizației hal dee rezultă, cel puțin în ce-i privește pe dânsii, în chip neîndoelnic, un cult deosebit pentru morți²⁾. Hal-deii credeau în existența sufletului după moarte; ei legau spiritul nematerial (*ekimu*) de corpul

1) Citat după traducerea lui Fr. Lenormant, *Histoire ancienne de l'Orient*, ed. IX-a, V. p. 195.

2) Cf. Perrot et Chipiez, *Histoire de l'Art* vol. II. pag. 160 și urm.

material al ființei omenești și chiar de monumentul funerar. Un element caracteristic pe care îl vom întâlni și la Greci: cu cât erau mai îngrijite mormintele rudelor moarte, cu atât cei rămași în viață erau mai ocrotiți de spiritul rudei «moarte». Din contră, părăsirea unui mormânt, lăsarea trupului fără mormânt, era însoțită de suferințe pentru cel mort și constituea o continuă primejdie pentru rudele sale în viață.

Iată cum se răzbună Assurbanipal pe inamicii săi din Susa, după cucerirea acestei cetăți:

„Mormintele regilor lor vechi și noi, regi cari nu se temuseră de Assur și Ishtar, stăpânii mei, și cari se războieră cu regii, părinții mei, le voi dărâma, le voi răscoli și le voi expune în lumina soarelui; apoi voi duce în Assyria hoiturile lor. Am lăsat umbrele lor fără mormânt; le-am lipsit de jertfele acelora cari le datoreau libațiuni» 3).

§ 33. **Incheere.** — S'ar putea spune, ca încheere, că orientul assyro-babilonic a fost în curs de două mii de ani chinuit sau terorizat de marele necunoscut din natură.

Această stare de spirit, fiind un fapt de ordin general și devenind o puternică tradiție, perpetuată prin preoți și magi, *atitudinii sau acțiunii individuale și independente au fost cu neputință.*

Necunoscutul din natură a primit însă dela psihologia umană o întreagă populație de zei, genii, demoni, fiecare cu puteri și atribute speciale.

3) Lenormant, în lucrarea citată, p. 282 și urm.

In acest chip natura neîndurată devine susceptibilă de rugăciuni, se adaptează formelor cultului, se modelează la formulele magilor, etc., acestea fiind singurele mijloace ce stau la îndemână omului, pentru a stabili raporturi blânde între divin și uman. Magii și preoții, formând castă, au fost cel mai puternic agent care a menținut o astfel de stare sufletească.

Formele plastice și cele literare transmise, sunt exemplificări vii ale acestei situații. In crdinea politică aceiași idee apare prin stăpânirea ce aparține altarului și zeului cetății: apoi prin înfrângerea zeilor mărunți și deci a regilor lor, se ridică cu puteri divine *regele cu caracter universal*, care, ca și zeul, este discreționar și crud.

Izvoare și literatură.

Izvoare vechi.

- Schrader *Keilinschriftliche Bibliothek* 1889 și urm. în deosebi vol. VI.
- Zimmern *Sumerische Kultlieder* 1912 și 1913 (*Vorderasiatische Schriftdenkmäler* vol. 2 și 10)
Babylonische Hymnen und Gebete 1905-11.
- Thureau-Daugin *Die Sumerische und akkadischen Königsinschriften* 1907.
- Gressmann și Ungnad *Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament* 1409.
- Winckler *Keilinschriftliches Textbuch zum A. T.* ed. III, 1909
- Fr. Martin *Textes religieux assyriens et babyloniens* 1900 și 1903
- Rawlinson *Inscriptions of Western Asia* vol I-V (de la 1861)
Cuneiform Texts in the British Museum vol I-33 (de la 1897).

- Craig *Assyrian und Babylonische Religions Texts* 2 vols 1895 și 1897.
- Gh. Fossey *Textes assyriens et babyloniens relatifs à la divination* 1905.
- A. Boissier *Documents assyriens relatifs aux présages*, 1894. *Choix de textes relatifs à la divination assyro-babylonienne* 2 vol., 1405, 906.
- J. Halévy *Documents religieux de l'Assyrie et de la Babylonie*, 1882.

Literatură.

- Iastrow *The religion of Babylonia and Assyria* 1898 (ed. germană 1902-1912); aici cititorul va găsi o bogată literatură.
- Jeremias *Das alte Testament im Lichte des Alten Orients* ed. III, 1916.
Handbuch der Altorientalischen Geisteskultur 1913
- Iensen *Die Kosmologie der Babylonier* 1891.
- Winckler, *Himmelsbild und Weltenbild der Babylonier*, ed. II, 1903.
- Contenau *La civilisation assyro-babylonienne et assyrienne* 1922.
- Delaporte *La Mésopotamie, les civilisations babylonienne et assyrienne* 1923.
- Lenormant *La magie chez les Chaldéens* 1874;
Les dieux de Babylone et de l'Assyrie 1877
- Violleaud *Astrologie chaldéenne*, 1904.
- Zimmern (in Schrader) *Die Keilinschriften und das alte Testament*, ed. III p. 343 și urm.
- King *Babylonian Religion and Mythology* ed. II, 1903
Babylonian magic and sorcery 1895.
- Chr. Jeremias *Der Vergöttlichung der babyl.-assyrl. Könige* (Der Alte Orient 1919).

Cap. V.

Idei și sentimente dominante în civilizația poporului Hebreu.

§ 34. **Biblia** — factor de istorie universală. — Pentru Hebrei există, ca pentru nici un alt popor asiatic, un document de mare valoare istorică, *biblia*.

Aceste *cărți*, prin excelență, sfinte pentru *poporul sfânt* al Dumnezeului unic, ca și pentru *theologia creștină*, cuprind între altele, *trei lucruri* ce ne interesează deosebit:

1. *Imprejurările istorice* ale poporului israelit;
2. *Intregul mod de a fi, de a gândi și simți* al *masselor și personalităților* lui.

3. Biblia este însă și ceva cu mult mai de seamă: *ea este un bun al omenirii, este un factor de importanță universală*, care a lăsat un puternic ecou dealungul veacurilor în sufletul *masselor populare*.

Este drept: acest ecou se datorează *operei creștine* din *biblie*, adică *Noului Testament*; însă, chiar dacă prin apropierea V. T. cu N. T. am admite că s'a făcut istoricește o eroare, aceste

două serii de cărți pornesc din mijlocul aceleiași *atmosfere* istorice¹⁾ și, în tot cazul, *au mers împreună*, mii de ani.

Deci, fiindcă sufletele popoarelor sunt și astăzi împodobite cu o sumă de elemente biblice, pline încă de viață, este de folos să ne oprim aci câteva momente, pentru a stabili cu acest prilej chiar de acum ceea ce va servi și mai târziu, că *importanța ce trebuie acordată unui trecut stă în raport direct cu vitalitatea lui în prezent*.

Această chestiune, dealtfel, discutată și limpezită aici, din punctul de vedere al concepției istorice, va reveni întocmai în ce privește legăturile dintre Orient și Greci, și tot astfel în raportul dintre prezent și antichitatea greco-romană.

1) În teologia protestantă și în istoria „profană” *se face o vie discuție asupra originii semite a Mântuitorului Isus*. Astfel, se susține ipoteza că Isus a fost, după cele mai multe probabilități, *de rasă arică*. Această ipoteză are și partizani de valoarea unui E. Burnouf (*Revue des deux mondes*, din 15 Aug. 1868), Paul Haupt (*Die arische Abkunft Jesu und seiner Jünger*, în *Orient. Lit.—Zeitung*, Berlin 15 Mai 1908), H. St. Chamberlain (*Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*); la noi pe d. A. Cuza *Naționalitatea în Artă* 1915).

Argumentele ipotezei sunt: raționale sau documentare; cele dintâi se deduc din *antiteza* între caracterul, ca om, al Mântuitorului și caracterul iudaic în genere; apoi din antinomia ce există între V. T. și N. T.

Argumentele documentare se scot chiar din biblie. Citate precise arată că Isus a fost Galilean; că Iudeii fuseseră luați în captivitate din această țară și duși (la 738) în Assyiria; că în schimb au fost aduși aci coloniști Mezi, de origină *arică-iraniană*. De aci deci, după părerea acestor învățați, probabilitatea cea mai mare a originii arice a lui Isus.

§ 35. **Importanța trecutului este în raport drept cu repercusiunea lui în prezent.** — În evoluția ideilor generale (credințe religioase, gândire filosofică, etc.), întocmai ca în istoria universală a faptelor, prezentul nu poate fi indiferent, atunci când se judecă trecutul.

Prezentul este, în domeniul ideilor, un tezaur de amintiri străbune, pe care masele îl moșteneză prin tradiție dela trecutul de veacuri și milenii. *Acest trecut* — cercetătorii au chemarea să-l urmărească documentar; el este cu atât mai plin de interes, cu cât sunt mai vii *în prezent* elementele lui, cu cât făgăduesc a împânzi *chiar viitorul* în influența lui actuală.

Și în *acest* punct se poate vedea cât de mult greșește concepția helmoltiană, în tratarea istoriei universale.

Intr'adevăr, nu este vorba de trecutul neroditor al unui trib oarecare de sălbatici, care, necreînd nimic, nici nu are ce transmite posterității; ci de trecutul acelor popoare, cari se leagă de prezent, direct sau indirect, prin firele neîntrerupte ale tradițiunii.

Dacă deci nu trăim sub soare o viață nouă cu totul, dacă orice fărîmă din civilizația și cultura prezentă își găsește rădăcinile înfipte adânc în trecut, cercetarea istorică de caracter universal are menirea tocmai: de a urmări spre origini acest fir — în constantele raporturi cauzale. Și este firesc lucru că cercetătorul se va opri cu atâta mai mult la un popor, la o epocă, etc., cu cât va găsi acolo un mai bogat tezaur de izvoare și ră-

dăcini, ale căror derivații și fructe le are încă prezentul și, poate, le va avea viitorul.

De aceea, este nedreaptă metoda egalității absolute, în tratare; numai dacă, îndată după un cataclism, am începe din nou o viață cu totul desrădăcinată, numai atunci ar putea fi ceva mai puțin nedreaptă o astfel de metodă «democratică»

§ 36. **Deci interesează în mod deosebit poporul Evreu? Spre o nouă înțelegere a istoriei universale.** — În literatura istorico-filosofică nu este, încă, o cercetare care, pornind dela formele de civilizație și gândire ale prezentului, să caute *înapoi* pe scara timpului, din popor în popor, *originele*. Nu există, încă, o tratare având punctul de gravitate cu totul în prezent și *pentru prezent* iar nu în trecut, pentru trecut. Faptul însă că în timpurile cele mai noi, fiecă epoacă, fiecă generație simte nevoia unei noi istorii universale, firește, *privită dintr'un punct de vedere schimbat*, punct de vedere propriu concepțiilor prezentului, este un sigur indiciu că se merge pe această cale.

Intocmai ca în lagărul lingvisticeii, unde se iau ca bază de studiu noțiunile sau formele cuvintelor, *așa cum sunt în prezent*, și se ajunge cu ajutorul gramaticii comparate la explicația istorică a fazelor semantice sau fonetice a cuvintelor, până la origini, tot astfel în domeniul ideilor, ca și în acela al faptelor, tindem spre o strămutare a punctului de plecare, dela trecut la prezent. După această metodă, firește, se vedește dela

sine și măsura în care un trecut se face vrednic de cercetarea istoriei universale. Această măsură este cu atât mai mare, cu cât se va găsi din el, trăind în prezent, mai multe elemente; și, evident, interesul pentru acel trecut crește ori scade, după cum se cimentează ori slăbesc legăturile dintre el și prezent. De aici vine necesitatea fiecărui prezent, de a-și avea istoria universală a lui.

Interesează, de pildă, romanitatea clasică, în toate ramurile de manifestare ale vieții: limbă, literatură, mod de a fi și a gândi, organizare juridică, etc.—prin cât trăim dintr'înșa astăzi.

Interesează elementul antic, între altele pentru formele culturale și de artă în care s'au cristalizat atâtea momente din viața lui, forme care trăesc în conștiința prezentului, atât prin ele însăși, deapurure,—*Ktēmata eis aei*—cât și prin ce provoacă la viață, inspirînd și creind neîncetat.

Va interesă Caesar, nu atât ca o întrupare fericită a geniului politic roman, cât mai cu seamă prin ce trăește încă, în Franța contimporană, din acea ordine gallo-romană care pornește dela dânsul.

Interesează Socrate prin ce s'a transmis dela el postertății cugetătoare, prin ce este deapururi viabil din cugetarea lui, atât în evoluția filosofică cât și în creștinism.

Dintre toate ramurile vechi-semite, ne va preocupa cu deosebire semenția hebraică: pe de o parte din cauza covârșitoarei influențe ce a exercitat, prin creștinism, asupra umanității; pe de alta, din cauza înrîuririi directe pe care acest po-

por supraviețuitor o determină necurmat în mersul istoric al evenimentelor.

Privind în acest chip lucrurile, adică *sub perspectiva de lumină pe care razele prezentului o proiectează asupra trecutului*, se înțelege, vom da și peste popoare mici ca număr sau teritorii, însă mari ca moștenire și legături cu timpurile noastre.

Astfel se înfățișează prezentului mai ales două dintre popoarele antichității: printre indo-europeni *Hellenii*, printre semiți *Hebreii*.

§ 37. *Hebreii interesează din cauza creștinismului ce s'a altoit pe temeiul mai ales al ideii monoteiste și a aceleia de universalitate.* — Să ilustrăm cu pilde teoria.

Hebreii sunt poporul prin care *umanitatea prezentă* moștenește *indirect* acel mod sufletesc de a fi, care se desprinde din faptul că *suntem creștini*.

Privite sumar, mulțimile *nu sunt creștine* sub raportul strict al formelor ¹⁾ cristalizate de biserică în dogme, precum pot fi mulți dintre preoții acestei religii; dar mulțimile *sunt creștine* în fondul adânc al cugetului lor, în trăsăturile lor esențiale, (cum pot să nu fie atâția dintre reprezentanții dogmatici ai creștinismului, cari n'au priceput dintr'însul decât litera moartă în locul spiritului viu!) *Sunt creștine* prin simțămintele ce apar la momente mari în decursul vieții unui

1) Numai în acest sens ar putea avea dreptate David Strauss, când răspunde *negativ*, (în opera sa *Der alte und der neue Glaube*) întrebării *dacă noi suntem creștini*.

om; *sunt creștine* prin obișnuita gândire etică ce călăuzește de două mii de ani viața interioară a acestor mulțimi. *Suntem creștini* (oricât de «profani») când asupra noastră precumpănește, fie și sporadic, ideea că viața de aci nu constituie un scop în sine; *suntem creștini* ori de câte ori, sub imperiul ideii de mai sus, ne putem desbrăca de partea respingătoare a egoismului, ori de câte ori «*ne lepădăm de toată grija cea lumească*» pentru a crea opere de interes larg obștesc. *Există*, într'adevăr, deasupra tuturor mișcărilor interesate și meschine ale vieții zilnice, *un spirit general creștin*, care trăește în cutele mai adânci ale inimii noastre, spirit care a imprimat lumii moderne un caracter propriu, opus celui *ante-creștin* (sau *ne-creștin*) al lumii vechi. Vorbim, se înțelege, de mulțime; ne gândim la masele populare.

§ 38. Evreii interesează și prin ei înșiși, pentru partea determinantă de înriurare asupra cursului evenimentelor de istorie universală.— Evreii prezintă, în al doilea rând, interes pentru prezentul viu, fiindcă ei și astăzi înriuresc, într'o anumită măsură direct, mersul istoric al evenimentelor și al spiritului gânditor, la mase și personalități.

Răspândiți pe aproape întreaga față a globului; stăpâniți de un sentiment de solidaritate națională; trecând ușor peste considerentele de limbă și granițe de stat; stăpâni, prin spiritul practic, dezvoltat, pe mijloacele materiale care condiționează progresul societății moderne; prezidând

la resursele literare ce pregătesc opiniunea publică a statelor; călăuziți în sfârșit de o etică ce izvorăște din preceptele religioase ale V. Testament, cumulat de Talmund, ei ies¹⁾ pururea învingători din lupta cu vicisitudinile soartei, ca și din concurența popoarelor *organizate* în state însă desorganizabile prin «ideea politică», dissolvantă.

Mai mult: Evreii sunt într'adevăr poporul unic care, ca și legendara pasăre fenix, răsare din propria lui cenușe având *in sine* germenul reînvierii continui, în așa măsură, încât din încercările prin care trec, ei ies tot mai oțeliți în lupta pentru viață.

§ 39. **Mișcarea sementiilor de rasă semită.** — Leagănul tuturor sementiilor semite este pustiul syro-arabic²⁾. De acolo, din nisipul nerodnic, cei nomazi dintre semiți au plecat, rânduri rânduri într'un spațiu de timp lung, de două mii de ani, ca triburi de beduini cu caravane; în căutarea unei existențe mai ușoare, ei au populat întâi oazele, apoi au colonizat ținuturile prietenoase, care mărginesc pustiul spre nord, apus și răsărit.

S'a pomenit mai sus³⁾ de *Akkazi*, cei dintâi

1) Cf. Chamberlain (Houston Stewart). Cap. despre *Evrei* (cităm și ediția mai accesibilă, franceză, Godet pp. I 437—625) în *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* 1898 (lucrare luminoasă și importantă pentru înțelegerea firelor civilizației contemporane).

2) Cf. Meyer, *G. d. A.* I §§ 330—342, p. 377—399, și același *Die Israeliten u. ihre Nachbarstämme*, 1906.

3) Cap. III, § 12.

semiți ce apar în istorie, încă din mileniul IV.

În mileniul următor o altă semenție, *Amoriții*, apucă: o parte spre răsărit, în Mesopotamia, alții spre apus, în Siria, Palestina și Egipt, unde pătrund pe la nord.

Alt val de Semiți s'a revărsat din pustiu în decursul mileniului II, și anume: *Haldeii* spre Sinear, *Aramăii* spre Siria și, în veacul 14, *Hebreii* spre Kanaan¹⁾.

Înainte de pătrunderea Hebreilor în Palestina locuiau în acest ținut, afară de Amoriții pomeniți, nenumărate grupe mai mici, din aceeași rassă. Astfel erau la sud, veniți din vremuri anterioare, triburi de *Edomiți*, *Amalekiți*, *Ammoniți*, *Moabiți*, *Ismaeliți*, și a. La nord locuiau *Sidonii*, o semenție semită mai însemnată ca număr, care venind spre țarm, împinseră de acolo pe *Chetiți*, popor de o rassă până acum nestabilă, în privința originii.

O invazie alogenă cu însemnate urmări a fost și aceia, pe la sud, a *Philistzilor*, dela cari a rămas poate numele țării. Cea mai importantă urmărire a amenințării continui din partea Philisteilor, încă din veacul 12, a fost că triburile semite, pentru a se putea apăra, s'au unit și au alcătuit în veacul 11 un regat destul de puternic cu capitală în Ierusalim. E drept că acest stat abia format se și împărți la 925 în regatul Israel

4) Se știe că cel din urmă val semitic au fost *Arabii* din veacul de mijloc, a căror mare expansiune militară, politică și culturală a ajuns în Asia, Africa și Europa — până foarte departe.

la nord, Iuda la sud; dar nu e mai puțin important faptul că prin această concretizare politică se conturează și *formele de viață* ale poporului israelit, care de aci înainte apare în istorie cu trăsături distincte între celelalte ramuri semite. Poporul acesta, numit de acum și *Iudei*, cade în sfera de dominație și înrîurire culturală a vechilor imperii «universale», la sud Egiptenii, la nord Assyro-babilonenii. Astfel, pe la 722 Assyrii trimit în captivitate, dincolo de Tigru, un mare număr de Israeliti; iar la 586 Iudeii sunt tîrîți în massă în captivitatea babilonică, de unde abia după jumătate de veac îi va elibera Cyrus, regele Perșilor.

§ 40. **Hebreii, considerați în faza nomadă, sunt polytheiști, cu toate formele de închinare ce amintesc cultura babilonică.** — Se pot considera Hebreii în două faze de evoluție: faza nomadă și cea așezată, când purtau numele mai ales Israeliti și Iudei.

Luați în prima fază, Hebreii, ca toate celelalte semenții semite, au fost adoratorii divinităților naturale, întruchipate în fenomene ale naturii, în animale, în spirite și demoni, ce se sălășluiau prin copaci, obiecte, etc.

Chiar în biblie găsim, după cum vom vedea, urme despre înrudirea lor sufletească cu restul Semiților. *Soarele, luna, stelele*, erau și la Hebreii primitivi adorați ca zei: *Ba'al* stăpînul lumii, corespunde babilonicului *Bêl*; soția lui, *Ashtoreth*, corespunde zeiței *Ishtar*.

Fiecare loc își avea stăpânul (*ba'al*) său divin, *bâmâh*, căruia i se ridicau monumete de piatră sau de lemn, ca obiecte culturale: *mazzebâh* și *ascherâh*.

Fiecare familie își avea demonul particular — *theraphîm*, chipuri «cioplite» reprezentând figuri omenești¹⁾.

Astfel, citim chiar în biblie reminiscențe clare:

...Ἐκλεψε δὲ Ῥαχὴλ τὰ εἶδωλα τοῦ πατρὸς αὐτῆς²⁾.

Și, mai departe, aceleași chipuri εἶδωλα sunt numite clar τοὺς θεοὺς:

Καὶ εἶπεν Ἰακώβ. Παρ' ᾧ ἂν εὖρης τοὺς θεοὺς σου, ὅν ζήσεται ἐναντίον τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν. Ἐπίγνωθι τί ἐστι παρ' ἐμοὶ τῶν σῶν, καὶ λάβε καὶ ὄνκ ἐπέγνω παρ' αὐτῷ ὀνδέν. Οὐκ ἴδρι δὲ Ἰακώβ ὅτι Ῥαχὴλ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἔκλεψε αὐτοῦς³⁾.

Deasemeni în *Cartea Regilor* (Cap. 19, § 13) se vorbește de τὰ κενοτάφια «*chipurile deșerte*» ale casei.

De altfel termenul *Elohim*, cu care o parte din Hebrei desemnează divinitatea, nu este decât *un plural* — *zeii* — al cuvântului *Eloah*, (care însemnează, după unii, *cel temut*). Iar în V. T., *Genesisă*,⁴⁾ după ce Adam a mâncat din pomul

1) Cf. P. Deussen, în *Incr. citată*, p. 68 și u.

2) V. T. *Facerea* 1. 31, 19 : ...Iar Rahel a furat *idolii tatălui ei*.

3) V. T. *Facerea* 1, 31, 32: Și zise Iacob: la cine va găsi zeii tăi, nu va trăi înaintea fraților noștri. Cercetează ce este dintr'ale tale la mine și ia; și nu a găsit la dânsul nimic. Și nu știa Iacob că Rahel, femeea lui, îi furase.

4) V. T. *Facerea* 3,22, „Iată Adam s'a făcut ca unul dintre noi, întrucât nu a cunoscut binele și răul“. *Concordismul creștin* vede aci o aluzie messianică la dogma trinității.

prît, Dumnezeu zice: Ἰδοὺ Ἀδὰμ γέγονεν ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν, τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρὸν.

Nu lipsește Hebreilor primitivi nimic din caracterele observate cu prilejul cercetării celorlalte semenții etnice din Asia. Nici animalele sacre (*tabu*), nici vițelul de aur de care se indignează Moysse, nici însuș șarpele lui Moysse, transformat în toiag, nici pomul oprît, care aduce prin nerespectare cea mai grea osîndă omenirii — *moartea*; nu lipsese pentru a vădi încă odată psihologia primitivului, care vede în tot ce nu-și poate explica enigme divine, ce-l înspăimântă.

Mythul creațiunii cosmice pe care l-am întîlnit în Babylon revine și aci cu aproape aceleași elemente.

Precum Marduk a înfrînt acolo elementul chaotic, întruchipat în *puhoi de ape* și simbolizat în balaurul Tiamat, punând astfel rînduială și *armonie* în opera creată, astfel *Iahwe* al Hebreilor Ἰσχυί κατέπαυσε τὴν θάλασσαν.¹⁾ și ...ἐθανάτωσε δράκοντα ἀποστάτην.

§ 41. **Priviți în faza așezată, Hebreii sunt monotheiști; elohimiști și iahveiști.** — Intr'o altă fază de evoluție întîlnim în Palestina biblică pe Israeliți ca popor, precum s'a spus,²⁾ bine determinat etnicește. Ei a rezultat din amestecul Amoriților, anterior așezați în Palestina, cu Hebreii, veniți în secolul 14

1) V. T. *Job* 26, 12 și 13.

2) V. T. *Eremia*, 5, 22. (Ed. Jager). ...cu forța a oprît apa mării; și a omorît...

3) Supra § 39.

Elementul nou introdus în istoria umanității de către poporul lui Israel constă în concentrarea tuturor divinităților într'una singură, (*Iahwe* sau *Elohim*), abstractă, fără chip sensibilizat și fără calificative, fiindcă le conține pe toate.

Aceasta este, în definitiv, partea indiscutabil superioară, ce leagă cauzal pe acești semiți, nu numai de cealaltă ramură — *Islamismul*, dar și de marea religie a viitorului civilizată, religie cu adevărat de importanță universală în istoria lumii — creștinismul.

Să privim acum mai de aproape psihologia socială în raport cu divinitatea, așa cum reese în caracterele ei esențiale, din cărțile biblice ale V. Testament.

§ 42. **Forme politice la Hebrei: patriarhi, judecători, regi.** — Biblia povestește cu belșug de amănunte, și în forme poetice, întreaga istorie a poporului Israelit. În aceste forme găsim date importante în toate ramurile vieții.

Astfel, aflăm de aci că cea mai veche alcătuire politică eră *patriarhatul*. Pilde clasice de patriarhi găsim în Abraham, Isac, Iacob. Prin întâmplarea ciudată a vieții lui Ioseph, aflăm și din Biblie că Hebreii au pătruns în nordul Egiptului, de unde i-a scos Moise, după porunca lui Dumnezeu. Aduși în pământul făgăduit, ei au fost conduși politicește de «judecători» în felul lui Gedeon, Samson sau Samuel. Din porunca lui Dumnezeu, Samuel hotărăște rege pe Saul, după

care urmează David, un păstor din Bethleem, care fusese ales puțin mai înainte rege în Iuda și care acum devine rege al întregului regat Israel, cu capitala Ierusalem.

§ 43. Iahwe, Dumnezeuul poporului sfânt, se descoperă lui Moise și ia în mână destinele poporului israelit. — Pentru orice cititor al Bibliei, care ar vroî să scoată *nota caracteristică a conducerii politice* la poporul Hebreu, este limpede și simplu că atât în epoca patriarhală cât și în celelalte perioade, a judecătorilor și regilor, *cîrmuirea aparține lui Dumnezeu*. Șeful — patriarh, judecător, rege — primește ordine dela Dumnezeu la orice act și mișcare. Abraham pleacă din Haldea după ce «Domnul îi zise» :

Ἐξέλθε ἐκ τῆς γῆς σου, καὶ ἐκ τῆς συγγενείας σου καὶ ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς σου καὶ δεῦρο εἰς τὴν γῆν, ἣν ἄν σοι δείξω, etc. ¹⁾).

Dumnezeu se îngrijește de patriarhul care trebuie să moștenească pe Abraham, de aceea dă, la adânci bătrâneți, un fiu Sarrei, pe Isaac.

Dumnezeu se arată lui Moise, «în pară de foc dintr'un rug care ardea și nu se mistuia» cu cuvintele:

Ἐγὼ εἰμὶ ὁ Θεὸς τοῦ πατρὸς σου... ²⁾ (V. T. Eșirea III, 6); Ἐγὼ εἰμι ὁ ὄν. Καὶ εἶπεν. Οὕτως ἔρεῖς τοῖς

1) V. T. *Facerea*, 1 și urm.

2) V. T. *Eșirea* 3, 6: Eu sunt Dumnezeuul tatălui tău....

υιοῖς Ἰσραήλ. Ὁ ὢν ἀπέσταλκέν με πρὸς ὑμᾶς. (Eșirea. 3, 4, 14).¹⁾

Domnul scoate din Egipt, prin minuni, pe Hebrei, povățuind la fiece pas pe Moise.

«Domnul Dumnezeu lui Moise» dă, în fine, *legea cuprinsă în cele zece porunci* (V. T. Eșirea 20, 1—26).

§ 44. Iahwe călăuzește pânăla amănunt viața popoului sfânt al lui și a personalităților israelite. Abateri și sancțiuni.—Precum se vede lesne și din puținele citate de mai sus. conducerea este încredințată în chip exclusiv Dumnezeului hebraic. *El călăuzește* prin instrumente oarbe, prin *oameni*, asupra cărora coboară binevoitoare privirile Sale, oricum s'ar numi acești preferiți: patriarhi, judecători, regi. *El impune* acțiuni și legi în ordinea politică, morală și chiar formal-culturală. De aceea orice abateri dela aceste dispozițiuni divine sunt hule împotriva lui Dumnezeu, sunt mai rele ca orice altă crimă; sunt deci urmărite și pedepsite cu ultima sancțiune, moartea.

Dacă însă Dumnezeu hebraic s'ar ține în superioara rezervă în care se ține cel creștin, firește, și prilejurile de a greși ale omului ar fi mai rare, pedepsele mai puține, câmpul de activitate al umanității, mai larg.

Dar Dumnezeu Vechiului Testament ia parte, ca autor, într'o proporție prea largă la cele omenești

1) V. T. Eșirea 3,14: Eu sunt *Cel ce sunt*. Și zise: Așa vei spune fiilor lui Israel: *Cel ce este* m'a trimis la voi.

dela cele mai înalte legi și gânduri cu tendință metafizică, până la cel mai particular și neînsemnat fapt ritual sau casnic. Orice mișcare a omului, în asemenea împrejurări, poate fi asociată de o greșală; orice act liber, poate fi însoțit de o abatere dela prescripția divină. Și lucrul așa s'a și întâmplat, căci chiar dintru început omul a greșit — mâncând din *pomul cunoștinții*.

Dacă acest pom este cu adevărat un pom, suntem în fața unui caz—*tabu*. Dacă însă prin pom se simbolizează *cunoștința*, adică tendința spiritului omenesc de a cunoaște, atunci apare cu o neașteptată claritate psihologia primitivă asupra raportului între uman și divin. Această psihologie înseamnă, tocmai, că omul trebuie să rămână în stare de *ne-cunoștință* iar Dumnezeu, gelos ori neîndurător față de năzuințele omului *de a cunoaște*, sancționează cu moarte soarta întregii omeniri, fiindcă primul om și-a însușit o libertate. ¹⁾

§ 45. **Universalitatea regelui israelit dedusă din aceea a Dumnezeului unic.** — Ca și la Assyro-babilonieni regatul lui Israel aveà, cel puțin în cugetele re-

1) Nu intră în cadrul propus acestei lucrări, o amănunțită analiză asupra fondului întreg al V. T. Aci se urmărește doar *psihologia socială* în raporturile omului cu divinitatea, precum și *progresul ideilor noi față de tezaurul tradițional*. Pentru o astfel de analiză însă se poate consulta cartea lui Jos. Fabre, *La pensée antique*, (De Moise à Marc-Aurèle) pp. 19—68 și Deussen, *Allg. G. d. Phil.*, II° pp. 68—128.

gilor și în ale profeților, un caracter de universalitate. Oricît eră de mic și, adesea, desbinat, acest regat se consideră în esență *universal*; el aparține *lumii întregi*. Și logica lucrului eră foarte simplă.

Dumnezeu este creatorul lumii și unicul stăpîn al ei; dintre oameni El are *o singură preferință*: față de Israeliti «poporul sfînt» al său. Sub toate raporturile deci Dumnezeu poartă de grije poporului chemat să stăpînească pămîntul; iar universalitatea apare tocmai din această *unică* preferință a creiatorului către poporul israelit și deci către șefii lui politici.

Principiul monotheistic se repercutează în acela monarhic; principiul universalității divine se repercutează în acela al universalității umane: *un* popor — *un* cîrmuitor.¹⁾

§ 46. Caracterele psihologice ale poporului israelit reies și din manifestările lui literare: psalmul 135.— Se pot desprinde caracterele psihologiei generale la Israeliti (așa cum s'au arătat mai sus) și din alte manifestări.

Biblia întregă (V. T.) este încărcată de jert-

1) Se poate aminti în trecut că această idee, după mulți autori moderni, călăuzește și astăzi sferile superioare ale organizațiilor politico-religioase ale poporului evreu din diferitele state ale lumii. De altfel *universalitatea* a pătruns și în creștinism, (unde întreaga societate este «o turmă» și are drept călăuză «un păstor») și e reprezentată, în acest domeniu, mai ales prin *papalitate*; trebuie să menționăm că și papalitatea a avut un rol *universal* în istorie.

fele cruzimii lui Dumnezeu față de oameni. Sunt execuții în massă numai pentru o privire indiscretă asupra sfintei arce; sunt jertfe omenești, culturale, etc., pe care *Dumnezeu* le cere.

Se mai desprind aceleași trăsături caracteristice și din manifestările de artă.

Nu există în toată literatura lumii cântări de laudă lui Dumnezeu, în care să vibreze mai multă simțire, cântări de adevărată admirațiune a omului pentru «lucrările mâinilor» dumnezezești ca innurile Vechiului Testament. Vom cita fragmente dintr'un singur psalm, pentru ilustrare: ¹⁾

Lăudați numele Domnului, lăudați, sclavi, pe Domnul...

Căci Domnul și-a ales pe Iacob, pe Israel ca moștenire pentru sine.

Toate câte a vroit Domnul a făcut în cer și pe pământ, pe mări și în toate adâncurile.

Ridicând norii dela marginea pământului, făcu fulgere pentru ploaie. El scoase vânturile din camerile sale.

El a bătut pe întâii născuți ai Egiptului dela om până la animal.

El a trimis semne și minuni în mijlocul tău, Egiptule, în Pharaon și în toți robii lui.

El a bătut popoare multe și a ucis puternici împărați: pe Seon regele Amorrheilor, pe Og, regele Basanului și toate regatele Hanaanului.

Și dete pământul lor ca moștenire, lui Israel, poporul său.

Doamne, numele tău este spre vecie și amintirea ta din neam în neam.

Căci apără Domnul pe poporul său și se va îndura de robii lui.

Idolii neamurilor sunt argint și aur, lucrări ale mâinilor oamenilor.

1) V. T. Psalmi, 135.

Casă a lui Israel, binecuvântați pe Domnul; casă a lui Aaron, binecuvântați pe Domnul.

Casă a lui Levi, binecuvântați pe Domnul: voi cei ce vă temeți de Domnul.

Binecuvântat Domnul în Sion, cel ce locuiește Ierusalemul.

Isvoare și Literatură.

- Reuss** *La Bible*, 17 vol. 1877–1881 (traducere cu introducere și comentarii).
- Kautzsch** *Die heiligen Schriften des A. T.*, (ed. III) 1908. *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des A. T.*, 2 vol., 1900.
- Nowack** *Hand-Commentar zum A. T.*, 1901 și urm.
- Wellhausen** *Reste arabischen Heidentums*, (Skizzen und Vorarbeiten III, 1887).
- R. Smith** *Lectures on the Religion of the Semites*, 1889 (Die Rel. der Semiten, trad. de Stübe, 1899). *The Religion of the Semites*, (ed. III) 1904.
- Meyer** *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme*, 1906.
- Renan** *Histoire du peuple d'Israel*, I–V, 1886–1893.
- Stade** *Geschichte der Volkes Israel*, I (ed. II) 1889, II (ed. I) 1888.
- Kittel** *Geschichte der Hebräer*, 2 vol. (ed. II și III), 1909 și 1916.
- Ieremias** *Das alte Testament im Lichte des alten Orients*, (ed. III) 1916.
- Wellhausen** *Prolegomena zur Geschichte Israëls*, (ed. V) 1904. *Israelitische und jüdische Geschichte*, (ed. VII) 1914.
- Schrader** *Die Keilinschriften und das Alte Testament* (de Zimmern și Winkler) 1903.
- Budde** *Altisraelitische Religion*, (ed. III) 1912.
- Sellin** *Einleitung in das alte Testament*, 2 vol. 1910.

§ 47. **Concluzie.** Incheind cu Orientul egipto-semitic, se cuvine a pune în relief câte o scurtă caracterizare: *una istorică, cealaltă filosofică.*

Cele mai vechi civilizații ale Orientului apropiat apar în lumina istorică pe la începutul mileniului IV și își au leagănul pe un ținut cuprins între următoarele extreme geografice: la nord-vest munții Taurus, la nord-est munții Zagrus, la sud: de o parte pustiul arabic, de alta cel african.

Dacă într'o primă fază istorică (mil. IV și III) s'ar putea admite ipoteza că civilizațiile cuprinse în aceste margini nu s'au înrîurit reciproc, în faza a doua însă (mil. II și I) această comunicare în orice caz a avut loc pe teritoriul Syrian.

Acolo s'au întâlnit, ori s'au înlocuit reciproc, curentele de civilizație care pornesc din cele patru direcții cardinale.

Însă un centru de atracție neîntreruptă, în mișcarea semențiilor omenești din cercul Asiei anterioare, îl formează Babylonul din cauza așezării sale economico-geografice. Aci roesc popoarele, rând pe rând, fie spre a continua o veche tradiție, fie spre a inaugura una nouă.

Civilizațiile egipto-semitice ajung, probabil, prin Chetiți și, sigur, prin Fenici la țărmul mediteranean și în insule, comunicându-se substratului prehelenic din mileniul II, și Grecilor mileniului I.

Se poate vorbi, deci, de o *filosofie* a vremurilor din cursul mileniilor 3, 2 și din prima parte a

celui dintâi, la popoarele egipto-semitice? Putem considera drept *filosofice*: fie scânteierile de gândire, fie preocupările de ordin sentimental care au pătruns inimile și au «luminat» cugetul, ori au «mântuit» conștiința masselor ce au populat câmpul de apus al civilizației asiatice?

Din expunerea precedentă ne este îngăduit a răspunde următoarele:

Se poate vorbi, evident, de o stare generală a civilizației din câmpul orientului apropiat, inclusiv, de *cultura sufletească* ce se desface din elementele supraviețuitoare ale acestei civilizații. Se poate deci scoate, cu destulă probabilitate, *psihologia colectivă a unui popor sau clase*, la o epocă determinată, odată ce am prins ideile, gândirile, și *faptele* ce alcătuiesc istoria propriu zisă a aceluia popor. O asemenea încercare constituie de fapt studiul denumit *istoria culturii*.

Dar acest proces al ideilor predominantă nu se concepe ca stând în loc; proces este evoluție, de transformare, înrîurire. Se urmărește deci și înapoi, *genetic*, fenomenul. Aceasta obligă să ieșim din cadrul istoric al unui singur popor și, cel mai adesea, să urmărim până foarte departe, din popor în popor, din clasă în clasă, din epocă în epocă, înrîuririle. Determinarea, în raporturile de cauzalitate, a acestei filiații ne poate ridica la o ultimă sinteză: *unitatea istorică universală* a genului uman; acest aspect este după noi singurul pe care îl credem propriu a fi numit *filosofia istoriei*.

Există însă cercetări istorico-filosofice care se ocupă de ceea ce este proprietatea de gândire a fiecărei individualități superioare; cel mult dacă se ostenesc să arate filiația între capetele cugetătoare, atunci când ea există. Acestea sunt obișnuitele scrieri de «*istorie*» a filosofiei, care în genere nu au în vedere nici spațiul nici timpul, ci privesc doar ideia nudă și sistemul de cugetare formulat de fiecare filosof în parte.

Care din aceste aspecte se aplică mai propriu epocelor sus pomenite?

Gândirea *mitico-religioasă*, care este trăsătura distinctivă a popoarelor orientale are, e drept, puncte de analogie cu gândirea filosofică, dar se și deosebesc profund de aceasta din urmă. Amândouă sunt, într'adevăr, derivațiuni necesare ale acestei scânteii, de ordin superior, ce s'a numit *lumina conștiinței*. În consecință, amândouă sunt încercări de deslegare a enigmelor către care conduce conștiința; dar, din nefericire, enigmele încep tocmai unde se oprește călăuzirea luminoasă a conștiinței, iar aceasta nu ne-a lăsat decât doar sub vraja unei puternici sugestii.

Aci drumurile se despart; drumul *mitic* este călăuzit de fantezie, cel *filosofic* de rațiune.

Ca armură, filosofia se folosește de datele științei; gândirea mitică se îmbracă în formele atrăgătoare pe care i le pune la dispoziție imaginația: astfel nasc artele.

Din punct de vedere al subiectului, filosofia este opera personalității superioare; mitul și re-

ligia e produsul comun al factorului colectiv. Cea dintâi se alcătuește prin respectarea legilor *rațiunii* și a *datelor pozitive ale experienței*; cea de a doua primește *revelația* ca o necesitate psihică și are ca resort interior—*credința*.

Astfel fiind lucrurile, *se poate* scoate din Orient caracteristica vieții sufletești a popoarelor; *se poate* urmări și înapoi, *genetic*, evoluțiunea ideilor; *se pot* stabili înrîuririle și determina raporturile de cauzalitate.

Dar *nu se pot cerceta* patrimoniile de cugetare ale personalităților, pentru simplul motiv că acestea, chiar când există, se pierd în anonimatul colectivității; individul nu are încă o existență morală distinctă, *nu simte nevoia internă* să aibă.

Spiritul acesta al masei este constant stăpânit de puterea mistică a divinității, care apare pretutindeni și sub toate formele. Soarele, luna, astrele, animalele, copacii și chiar obiectele pot fi diviniți temute.

Dintre oameni numai regii ajung a conține ceva din divinitate, în calitatea lor de conducători nediscuțați ai poporului. De aceea ei tind să devină împărați ai lumii întregi, divinitatea fiind a lumii.

Din acest fel de a înțelege lucrurile, a rezultat că și organizarea politică a fost considerată ca emanație a divinității, iar forma cea mai proprie de guvernământ a fost, firește, *theocrația*.

Creațiile poetice și de artă încă nu apar independente, ci numai în funcțiune de preocu-

parea divinistă. Elementul estetic este accesoriu, și deci întâmplător. În poezie strălucește imnul și rugăciunea, în artele plastice icoanele divinităților; printre acestea, mai cu seamă cele tehiomorfe.

Astfel putem înțelege adevărul caracteristic conținut în cuvintele orientalistului Renan,¹⁾: «aucune grande pensée morale ne pouvait sortir de races abaissées par un despotisme séculaire et accoutumées à des institutions qui enlevaient presque tout exercice à la liberté des individus»²⁾.

1) *Hist. des Origines du Christianisme*, I, p. 4.

2) Un examen al problemei religioase, cu toate discuțiile ce comportă, se face în scrierea lui Har. Höfding, *Religionsphilosophie* (trad. germ. de F. Bendixen), Leipzig, 1901.

CAP. VI

Grecii**Eliberarea spiritului. Idei și fapte în istoria universală**

§ 48. Eliberarea spiritului — operă a poporului grec.

Eliberarea spiritului omenesc de atmosfera apăsătoare a divinismului care stăpânește viața istorică a popoarelor orientale, eliberare privită și sporadic, la individualități, și generic, la colectivități, este darul pe care îl aduce umanității cultura elină.

Această eliberare este astfel urmarea unui lung proces istoric ce ia ființă în mijlocul seminției ioniene din Asia Mică și se desăvârșește în Atena vârstei lui Pericles.

Un capitol plin de interes din evoluția spiritului omenesc îl formează tocmai lămurirea cauzelor intime și externe, care au prezidat și au determinat acea mare prefacere sufletească: de la atitudinea umilă a imnurilor prin care nu pătrundea de cât o umbră a *gândirii mitice*, până

la psihologia liberă și demnă, pe care o exprima tot mai accentuat întâi poezia eroică, lirică și dramatică, pe urmă literatura filozofică și științifică, literaturi ridicate pe ruinele mitului și teologiei.

§ 49. Înțelegerea evoluției ideilor prezintă dificultăți mai mari de cât cea pragmatică. — Este din capu locului vrednic de observat că multe din explicațiile ce se dau în acest domeniu, *al ideilor*, prezintă caracterul ipotetic; și se înțelege dec: doar în cercetarea evoluției gândirii se operează cu elemente mai puțin concrete de cât sunt faptele (*res gestae*) ce se întâlnesc de obicei în *dinamica* istoriei propriu zise.

Intr'adevăr, pe când fapta *rămâne*, fie și sub forma ei brută, *zboară* gândul și adesea este pierdut pe vecie, dacă nu se întâmplă a fi legat de o faptă, care să-i prelungească amintirea. Și apoi fapta, oricât de mută, privită chiar sub raportul mișcării neîncetate, aruncă totuși o elocventă lumină posterității.

Când însă urmărește cineva: *fie prefacerea generală a spiritului social, fie numai gândirea filozofică a individualităților*, atunci este silit a pluti într'o atmosferă mai mult de abstracțiuni, atmosferă din care lipsesc câte odată chiar punctele de razim. Este ceva din acea deosebire ce se face în filozofie între concretul perceptibil și abstractul inteligibil¹⁾.

1) Cf. în literatura românească, cu privire la ideile din § 49 Iorga, *Cărți reprezentative în viața omenirii* (p.3 și urm.), lucrare

§ 50. Dificultatea în urmărirea firului ideilor crește pentru antichitatea greacă, unde înfloreau mai ales contactul social și școalele filosofice orale. — Cercetările cu caracter filosofic asupra vremurilor vechi prezintă însă greutăți necunoscute pentru cercetările timpurilor noi. Acestea au pus toată înțelepciunea în documente literare ce n'au fost atinse de vicisitudinile vremurilor, cum au fost expuse operele antichității. De aceea, ori câte apropieri de texte și împrejurări ne-am sili a face, gândirea celor mai mulți filosofi greci ne ajunge mult trunchiată.

Afară de aceasta, antichitatea formează o lume aparte, și ca material de informație, și ca atmosferă sufletească, ambele fundamental deosebite de lumea timpurilor moderne. Progresul ideilor, săvârșit în strânsă legătură cu restul vieții istorice, nu poate fi nici o clipă separat de această viață fără pagubă. Astfel, istoria cugetării în antichitate nu poate fi considerată de cât ca un capitol încadrat în istoria civilizației și a culturii antice; la rândul său, aceasta este o parte a istoriei universale propriu zise, în înțelesul cel mai larg al acestui termen.

Ca ilustrare a celor de mai sus, este de ajuns să amintim rolul, foarte însemnat pentru desvol-

în care ni se înfățișează un colț din istoria universală prin prisma cărților — deci a ideilor.

„Se poate scrie într'o anumită formă istoria universală pe baza, nu a faptelor ci a cărților, fiindcă fără îndoială că și cărțile pleacă din anumite fapte, dar tot mai mult faptele pleacă din ideile care sunt emise în cărți“. p. 3.

tarea cugetării filosofice la Greci, pe care l-a avut această vastă activitate orală a capilor de școale filozofice în decurs de secole¹⁾. Discuțiuni de covârșitoare importanță, susținute în supravegherea atâtor scolarhi de felul [lui Pythagoras în Kronton, Xenophanes în Elea, Sokrates în Athena, vor rămâne deapurure o strălucitoare pildă că gândirea filosofică a luat ființă din *contactul social* provocat de viața de toate zilele. Din nefericire, contururile acestor disputațiuni filosofice sunt menite a rămâne pentru totdeauna ne definite cu precizie sau chiar o taină.

Pentru înțelegerea gândirii filosofice a timpurilor moderne este de ajuns de cele mai multe ori să se cerceteze opera *literar-filosofică*; dintr'însa apare pentru spiritul critic, fără altă greutate: origina, evoluția și sistemul de cugtare la individualitățile filosofice.

Pentru cea mai mare parte din evoluția gândirii în antichitate, documentele literare originale lipsesc, sau sunt așa de reduse la frânturi²⁾, în cât nu ne putem lipsi de cercetarea complexului vieții din epoca aceea, pentru stabilirea tuturor raporturilor posibile, din care poate să reiasă

1) Cum se vede de altfel chiar din Platon, *Phaidros*, 276 E. și 278 A.

2) Adunate complet de Fr. Mullachius, *Fragmenta Philosophorum Graecorum* 2 vol. 1881, Paris Firmin Didot și *Fr. Poeseos Philosophicae*, 1 vol. 1883, Firmin-Didot, Paris. De asemeni, expuse cu o critică ireproșabilă și cu traducere germană, însă *ne-complet*, de Hermann Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 3 ed., 2 vol., 1912, Weidmann-Berlin, (și un *Wortindex* de W. Kranz).

lumina: raporturi cauzale — de la fapte la idei de la idei la idei și de la idei la fapte.

Cu un cuvânt, spre deosebire de filosofia modernă, tratarea problemelor de cugetare ale antichității impune cunoașterea cadrului întreg al vieții materiale și intelectuale, și în deosebi literatura din epocile respective ¹⁾.

§ 51. Expunerea fazelor de evoluție a spiritului gânditor la Greci în raport cu istoria propriu zisă și cu istoria literară.—O expunere evolutivă a fazelor în care s'a îmbrăcat spiritul general și cel *gânditor* la Greci, până să ajungă la formele de cugetare filosofică ale lui Platon și la acele de cugetare științifică ale lui Aristoteles, este în legătură pe de o parte cu istoria propriu zisă, pe de alta cu cea literară — întrucât acest spirit se poate urmări și în literatură.

Pentru ca totuși domeniile să nu se confunde, este trebuință să facem o mai precisă delimitare, o caracterizare mai apropiată a obiectivului fiecăreia din aceste studii.

Istoria propriu zisă urmărește, cum se știe, înainte de toate faptele (= *res gestae*) și înlănțuirea lor cauzală.

Istoria literară se preocupă de realizarea frumosului prin mijlocirea cuvântului, care exprimă idei, simțiri, și chiar fapte.

1) Numai astfel trebuie să se înțeleagă de ce în noțiunea *filologie clasice* s'au cuprins cercetări din cele mai variate domenii ale vieții și culturii antice: dela studiul comparat al limbilor, până la acela al religiilor și filosofiei popoarelor vechi.

Însă ori câte fapte și acțiuni ar conține istoria literară, acestea nu sunt acolo spre a fi explicate *ca atari*, ci numai spre a sluji realizării estetice¹⁾.

§ 52. Rolul ideii în mersul istoric al evenimentelor în raport cu fapta și cu întâmplarea.—In ce legături stau însă, și una și cea de a doua, cu domeniul pur al ideilor? O primă și însemnată discuțiune se naște în jurul întrebării: oare în desfășurarea vieții istorice și, în genere, a mișcării omenești este la bază, ca mobil, elementul ideal—un fel de *λόγος* profan, este cel energetic material—un *πράγμα* fără aureolă teoretică, ori poate este numai întâmplarea oarbă care stârnește și amestecă mersul evenimentelor?

In orice ipoteză ar fi pusă, problema nu este nici ușoară nici solubilă. Mult discutată de filosofi și de istorici, ea capătă cele mai varii deslegări, după punctul de plecare al fiecăruia.

Pentru antichitatea greacă o interpretare idealistă a vieții, în care numai personalitatea (der

1) De altminteri și în studiul critic al literaturii propriu zise sunt două moduri de a privi operele: *istoric* sau *estetic*. Pentru raportul între metoda istorică și cea estetică cf. în literatura noastră pe M. Dragomirescu, *Curs de Literatură Română*, I, prel. 5 și 6, Buc. 1913. Punctul de vedere estetic, susținut de M. D. este o derivație din acela, mixt, al lui T. Maiorescu. (Cf. Conv. Literare *No. festiv a 25-a aniversare*, art. semnat de T. Maiorescu) și se opune diametral metodei zisă «științifică», și care explică personalitatea prin mediu, etc., a lui C. Dobrogeanu-Gherea (*Critice*, vol. III, p. 192—229).

gewaltige Mann) *face istorie*, o dă v. Wilamovitz¹⁾ în mai toate lucrările sale; dimpotrivă, K. I. Beloch în a sa *Istorie Greacă* se apropie de concepția contrarie. La acest istoric *massa* este agentul efectiv în istorie; și *massa* lucrează fără o normă teoretică prestabilită. Mișcărilor sociale și etnice sunt după dânsul o problemă de mecanică a forțelor, în mijlocul cărora *voințele individuale* se pierd neputincioase; *ideile* sunt cu atât mai străine de cauzele eficiente ale istoriei! Dacă ar fi totuși să coborâm analiza până la psihologie, atunci singur *folosul* ar rezistă printre cauze; *utilul* obiectiv sau subiectiv (cu termeni vulgari: interesul economic, material) rămân *singure* ca o axă, în jurul căreia se desfășoară viața.

Aplicat într'un sens exagerat și impropriu istoriei, un anumit materialism găsește în istoria universală a lui Helmholt un partizan cu vederi nu tocmai largi. Este într'adevăr cu totul nepotrivit sistemul lui, de a cântări sau măsura cu metrul, acolo unde se cuvine a *prețui* calități sufletești. Pentru Helmholt Grecia, fiindcă e mică, are același loc sub soarele culturii umane ca și un trib african egal de mare — ceea ce nici firește nu este, dar mai cu seamă nu e drept.

§ 53. **Ideile și personalitatea în istorie (Wilamowitz); Massele ca factor istoric (Beloch); teoria istorică a lui Ed. Meyer. Importanța colonizărilor grecești.** — Cărui fapt se datorează această deosebire de concepții?

1) În *Staat und Gesellschaft der Griechen*, p. 58, zice: „...nur der gewaltige Mann die Geschichte macht.“

Lăsând la o parte deocamdată discuțiunea, oțioasă în sine, dacă ceeace dă impuls vieții sunt *ideile* (întrupate într'o personalitate), *fapta*, ori *întâmplarea*, e vrednic a se aminti aici, cel puțin atât: că întâmplările omenești, aceleași fiind pentru toți, sunt totuși osebit prețuite la fiecare dintre istoricii celor trei puncte de vedere; aceasta, din cauză că fiecare concepție esclude, în judecată, influența celorlalți factori.

Un exemplu de lămurire.

Neîndoios lucru că un exemplar omenesc bine înzestrat — o *personalitate*, cum ar putea spune Wilamowitz — este în măsură prin îndrăzneala, inițiativa și spiritul său pătrunzător să determine fapte de importanță istorică, *datorită ideii ce l-a însuflețit*.

Un astfel de spirit, la Greci, pleacă din cetatea — patrie și, însoțit de tovarăși cari se încred lui, *întemeiază prima colonie*. (Fericită inauguratie, într'adevăr, nu numai pentru istoria greacă cât mai cu seamă pentru istoria lumii!)

Să se observe însă: dela singulara inauguratie, operă a personalității, până la faptul istoric constant în decurs de secole, al marii colonizări grecești, rămâne o distanță pe care *nu* cu însușirile și ideile unui singur spirit inițiator o putem străbate și lamuri. Astfel, teoria personalității — a lui v. Wilamowitz — după care *numai sufletele puternic înzestrate fac istoria*, este bună și adevărată — însă până aci, la inițiativă. De aici înainte sunt încă atâtea împrejurări, fără de care nu ar fi fost cu putință transformarea unei inițiative, a

unui fapt sporadic într'unul constant, de importanță istorică.

Pomenind numai două din aceste *circumstantia*, unul din lumea spirituală, altul din cea materială, se va vădi cu prisosință insuficiența *principiului personalității și ideilor* — luat singur.

Colonizarea greacă presupune, de pildă, între altele *plutire*, deci corăbii, material de construcție. Dacă pământul nu oferă acest material, se înțelege, mișcarea va fi cu neputință iar superioritatea sufletească a indivizilor își va găsi orice alt derivativ, afară de acela al colonizării peste mări, cu corăbii.

Admitem însă că există acest material. Personalitățile reprezintă un prea mic procent asupra masselor populare. Singure, individualitățile nu sunt în stare să creeze fapte de importanță istorică; au nevoie cel puțin de sprijinul masei, ca să capete proporție, ca să devină prin aceasta determinante. Aici este punctul în care Beloch¹⁾ are dreptate; însă partea lui de exagerație constă în faptul că tăgăduiește complet rolul personalității și deci al ideii. După dânsul acestea *sau* sunt cuprinse în massă și atunci *personalitatea este numai întru atât mai deosebită de ceilalți oameni, întru cât se face executoarea unor convingeri generale, sau nu sunt în sânul masselor și atunci personalitatea predică în pustiu, se luptă ca un general fără armată.*

1) Karl I. Beloch, *Griechische Geschichte* (ed. II, 1912) v. întreg capitolul *Die Persönlichkeit in der Geschichte* pp. 1—16

După Meyer¹⁾ [care este cel mai mare istoric modern al antichității, și a cărui concepție largă cuprinde, în explicarea câmpurilor de civilizație, întreaga istorie a lumii], sunt

...trei grupe de opozițiuni care revin fără încetare în viața popoarelor: evenimente și înrîuriri externe de o parte, condițiuni și motive interne de alta; tradiție, imobilitate și supunere trecutului de o parte, progres, liberă mișcare, luptă contra celor vechi și creație nouă, de alta; tendințe universale, având reședința în masa omogenă, de o parte, tendințe individuale, emanând dela personalități particulare, de alta.

În toate aceste grupe nu lipsește: dintr'o parte elementul individual, din cealaltă factorul general. Unul fără altul nu poate crea nimic, deși amândoi stau într'o perpetuă opoziție și luptă. Dacă factorul general reprezintă veacurile, bătrânețea, principiul morții, factorul individual reprezintă raza viitorului, tinerețea, principiul regenerător.

Și nu este nevoie ca individualitatea să fie o puternică și excepțional de dotată persoană — precum pretinde Carlyle în «*Cultul Eroilor*»; — atâția oameni de mijloc creiază istoria cu concursul factorului general și atâția excepționali se frământă o viață în nimicuri.

Punctul cel mai esențial este totdeauna de a se ști dacă conflictul forțelor ce lucrează istoric s'a ridicat destul de sus pentru ca diferitele posibilități să-și facă echilibrul în așa chip, încît efectul decisiv să se concentreze în actul de voință al unui individ, și să primească dela el pecetia proprie; sau dacă individul (cum se întâmplă adesea în mișcările masei) nu este decât suportul efemer al unei mișcări generale, în locul căruia

1) Ed. Mever; *Gesch. d. Altertums*, I' §§ 99—104.

oricine ar fi, ar lucra la fel. In acest caz individualitatea sa este istoricește indiferentă, pentru că de fapt chiar din clipa devenirii, nu există decât o singură posibilitate, care nu este modificată prin factorul personal (I § 101).

Și, este bine înțeles că zicând *individualitate* zicem, în cea mai înaltă accepțiune, *idee, cugtare*; căci aceasta este singura creație proprie a individului. Din clipa în care ideea a pătruns în massă, factorul general o elaborează, o modifică. (Este drept că de multe ori o și răstăl-măcește în opozitul ei, aruncând atât de adesea în viața omenirii picătura elementului tragic. Astfel, din revoluția pentru libertate rezultă dictatura vulgului, din predica Mântuitorului Isus, plină de iubire largă a umanității, netoleranța până la literă a sectelor esclusiviste, din religia profetilor hebrei — judaismul talmudic, etc).

Dacă deci procesul colonizărilor se oprea în fașe, *dacă factorul individual nu eră îmbrățișat de factorul general*, nimic nu l-ar fi scos din întunericul uitării; în cât, *dacă începutul colonizării, inițiativa*, nu se poate explica îndeajuns fără o anumită cutezanță — însușire sufletească *individuală* — execuția colonizării și consecințele istorice care au decurs de aci, stau în dreaptă *legătură de cauzalitate*, între altele, și cu împrejurările mediului social și cu acelea pur materiale, ca existența lemnului de construcție, etc.

Ceeace apoi într'o generație s'a putut numi spontaneitate psihică a unui caracter individual a devenit pentru generația următoare un feno-

men social obișnuit, iar pentru celelalte generații o tradiție istorică, capabilă *în fapt* să creieze la rândul său noi dispoziții sufletești, superioare chiar, cum vom vedea că este cazul tocmai cu coloniile grecești.

Nu trebuie să se uite deasemeni că sunt atâtea însușiri sufletești, care n'au avut parte a se întrupa în fapte; care au rămas licăriri de o clipă și s'au stins îndată, fără urme; precum sunt atâtea fapte brute, de proporție, ce n'au lăsat consecințe apreciable. În cazul citat, superioritatea de spirit a individualităților din cetățile eline s'ar fi revărsat pe alte țărîmuri, dacă n'ar fi avut loc o serie de fapte de ordin curat material: o mare prielnică plutirii, abundența lemnului de construcție, migrațiunea semînțiilor arice de la nord spre sud, fapt care a împins spre insule și țărmul asiatic din față, *pe cei mai destoinici fii ai orașelor din continent*,¹⁾ etc.

§ 54. Gândul, fapta, întâmplarea; coincidența elementului extern cu cel intern determină cursul istoric al evenimentelor. **Procesul Colonizării.** — Dar mai este ceva; să admitem bunele însușiri ale sângelui elenic; să admitem și condițiile materiale geografice — favorabile mișcării pe mare. Acestea au existat însă și mai înainte — sute de ani; totuși mișcarea începe abia la începutul primului mileniu.

1) Cf. în deosebi Meyer, *G. d. A.* 1² Cap. II §§ 99—103 și Id. cap. *Zur Theorie und Methodik der Geschichte (in Kleine Schriften)*.

Intrebarea este: decè atunci și nu mai târziu sau mai înainte? Cine a imprimat întâiaș dată printr'un act de voință și energie — mișcarea?

Toate conjecurile istoricilor pledează pentru răspunsul: *migrațiunea continentală dela nord spre sud a izgonit pe Aeolieni și Ionieni spre Asia mică* ¹⁾.

Aceasta nu înseamnă însă că orice mișcare etnică, săvârșită de orice popor, asupra oricăruia altul, ar produce aceleași urmări istorice ca migrațiunea semenților elenice.

Am avut mai sus pilda atâtor popoare din câmpul civilizației orientale, care au întâmpinat invaziile stând pe loc și îndurînd orice dominație. Sângele elenic, cei mai buni și mai ageri dintre ei, au preferit însă libertatea nesigură a mărilor, unei sigure subjugări continentale; iar tendința particulară a celor puțini — individualitățile — a găsit ecou în colectivitate.

Suntem deci în fața unei coincidențe fericite între elementul extern material și cel sufletesc intern, elemente care, sintetizate într'un moment dat — poate de către ceea ce se numește *întîmplare* [=τύχη], — creiază faptul complex, creiază *unitatea istorică*, izvor, la rândul său incalculabil, de urmări pentru viitor.

Deci *nu gândul singur, nu fapta, nici întîmplarea oarbă* determină, *fiecare în parte*, căile

1) Problema acestor migrațiuni nu este în istorie de loc limpezită; suntem și astăzi în stadiul ipotezelor, în care autorități istorice de cea mai mare valoare se contrazic.

Cf. Beloch, *Gr. Gesch.*, I, întregul capitol VIII și IX pp. 76—109.

pe care se desfășoară viața, ci *toate împreună* se împletesc, în proporții care pot varia, și ajutoarează astfel progresul; ori dimpotrivă, se nimicesc alternativ și înăbușe în acest chip acțiuni de importanță istorică.

Și, fiindcă istoria în sensul cel mai larg este măsura teoretică a vieții practice, urmează că în această unitate de măsură trebuie să cuprindem, în esență, toate elementele ce se țin de viața reală. Altminteri, oricât de sigur și bogat informată, istoria apare ca operă de ciclop.

§ 55. *Concepția unilaterală deschide poarta erorii în interpretarea istorică. Nu este posibilă prevederea în istorie.* — Și totuși «historici certant»; căci, după cum s'a spus, *concepțiile unilaterale există.*

Un fapt istoric, fie simplu fie oricât de complex, constituie o unitate așa de bine încheată, în cât analiza lui în elementele cauzatoare și alcătuitoare întâmpină greutate.

Când faptul istoric brut există, terenul de cercetare etnologică și analitică ar trebui să se mărginească pentru istorici doar la dozarea proporțiilor cu care participă la acea *unitate* — fapta, gândul ori întâmplarea.

Însă cercetătorii de istorie merg mai departe: ei ajung până la tăgada celorlalți factori, negreiați. *Această escludere deschide porțița primei erori.*

A doua urmare a celor de mai sus privește factorul *întâmplare*. Din moment ce se admite

colaborarea elementului *neprevăzut, urmează cu necesitate că în această materie este exclusă prevederea*, exclusă deci și stabilirea de legi generale. Intr'adevăr, fiecare fapt se înfățișază atât de mult în particularitatea lui distinctă, este așa de mult *el-însuși*, în cât o identificare a două evenimente istorice se înlătură cu desăvârșire; odată cu aceasta se depărtează însă și speranța de a face vreodată ca istoria să ajungă o știință pozitivă.

S'au luat astfel, prin greșală, drept elemente ale unei științe pozitive, asemănările, apropierile sau, în cazul cel mai bun, coincidențele aproximative.

§ 56. Marginile între evoluția ideilor și aceea a faptelor — în lumina teoriilor expuse. În lumina teoriilor expuse mai sus, se pot lămuri lesne limitele între istoria numită pragmatică și aceea a ideilor sau gândurilor ce au frământat o societate. O faptă sau o serie de fapte, pot naște idei, pot preface stări sufletești generale, pot trezi dispoziții fecunde ale cugetului, în special la personalități. Dar și reciproca e adevărată: starea de spirit a masselor, individualitățile cugetătoare, pot creia la rândul lor — prin idei — fapte ce n'ar putea fi înțelese fără pătrunderea gândului ce le-a însuflețit. Și, pe când sarcina directă a istoriei pragmatice este să lămurească *faptele săvârșite* — în lumina ideilor predominatoare, istoria gândirii are ca esențial obiectiv mișcarea

ideilor, la individualități ca și la masse, cu apel la fapte numai atunci, când s'a întâmplat să purceadă tocmai din ele.

De o parte deci: mișcarea vieții în perspectiva ideilor, de alta, mișcarea ideilor în legătură cauzală cu viața.

Aceste două discipline sunt ca două cercuri care se întretaie, cuprinzând la mijloc arce comune. Se prinde între arcele comune desfășurarea cauzală a lanțului împletit din idei și fapte de către viață. Dar focarele de lumină ale celor două cercuri rămân, pentru fiecare din discipline, afară de aceste arce. Una privește în deosebi spre ceea ce se înfăptuește, spre ce devine o realitate pipăită — din câte s'au gândit și s'au exprimat într'o societate; pe cealalta o interesează mai ales ce gânduri au preocupat personalitățile, ce simțiri și idei au stăpînit societatea.

Cea dintii ne duce sub focul luptei; auzim zgomotul ei asurzitor, luăm parte la înfrîngere sau biruință; în cea de a doua ne aflăm încă în arsenal, vedem doar făurindu-se armele, auzim pocnetul ciocanelor; cel mult dacă întrezărim vreun erou încercându-și armura.

Cu sediul obișnuit în lagărul faptelor, istoria are recurs la forul ideilor; având lagărul în atmosfera gândurilor și ideilor, istoria filosofică, preocupată de liniile *generale* caracteristice, (așa cum va fi înțeleasă în această lucrare) ia contact cu faptele particulare ori de câteori caută în ele o confirmare a generalului.

§ 57. Ideile nu pot lipsi din mișcarea istorică a lumii. Intreaga evoluție politică și spirituală a poporului grec este o dovadă. Este un adevăr necontestat că sufletul omenesc privit în generalitate, cu ori câte excepțiuni aparente, se înfățișează ca o unitate armonică în care toate părțilele ființei lui converg către un țel. Nu este acțiune omenească fără scop. Astfel se explică decă se constată în orice grupare omenească nevoia imperioasă a unei orientări uniforme a voinței colective, și, prin urmare, nevoia unei direcțiuni hotărâte și unitare ¹⁾.

Unitatea politică, întemeiată pe unitatea de rassă sau pe cea etnică, nu este de fapt altceva decât expresiunea unității armonice a sufletului, care își urmărește țelurile cele mai proprii. Preocuparea lui Kriton τί ἐροῦσιν οἱ πολλοί, ²⁾, (ceea ce în timpurile noi s'a numit *opiniune publică*), nu este altceva decât expresiunea uniformă a aceleiași unități lăuntrice.

Și, dacă alegerea țelului de urmărit sau a mijloacelor de atingere a acestui scop este în atîrnare de felul *cum* cugetă și *ce* cugetă colectivitatea, urmează cu necesitate că orice prefacere sufletească a societății, tîrăște fatal după sine și în ordinea pragmatică transformări corespunzătoare; acestea, ca și undele apei, tind să se resfrînga până în cele mai depărtate colțuri de activitate *practică*.

Astfel, în orice proporție am doza mobilurile

1) Meyer, G. d. A. I¹ § 25.

2) Platon, Kriton 48 A.

acțiunilor istorice: va fi cuvântul, va fi forța mecanică a lucrurilor sau, cum preferă Goethe ¹⁾, *fapta* (die Tat), nu se poate tăgădui că desfășurarea organică a întâmplărilor istorice urmează pe făgașurile deschise sau luate de facla ideilor. Este în afară de orice îndoială că unitatea de voință colectivă, am numit acțiunea politică, nu scapă niciodată de călăuza ideilor.

O singură pildă luată din desfășurarea politică a poporului grec: ce sunt oare cuceririle democratice asupra stăpînirilor oligarhice și «tiranice»; ce este apărarea neatîrnării elene față de Perși în răsărit, a hegemoniei lor economice față de Fenicii din apus, de cât doar *alte forme*, alt chip de exteriorizare a marelui proces psihic ce se desbete în sufletul poporului grec, adică *trezirea treptată dar continuă la viață a individualității omenesti ca voință și conștiință, trezire care pătrunde pe nesimțite, ca un suflu nevăzut, în toți porii vieții eline și naște, în ordinea faptelor, acel ecou care se repetă în nenumăratele ramuri de activitate practică, în curgerea a mai mult de cinci veacuri?*

1) *Faust* I p. 28 și u. (ed Haarhaus).

CAP. VII.

Cauze

§ 58. Elementul «rassă» față de progresul realizat de spiritul elenic.—Căruia fapt datorează Grecii această putere inovatoare, în stare să aducă în lume un spirit din care s'au nutrit generațiile a două mii de ani?

Este cu neputință a se preciza cât datorează această mare prefacere sufletească elementului subiectiv numit «rassă». Superioritatea în sine a sângelui, de sigur, nu se poate tăgădui; ne încredințează despre aceasta și expansiunea celorlalte popoare din familia indo-europeană; ne izbește în deosebi contrastul între imobilitatea civilizațiilor orientale și viața plină de mișcare, și fizică și intelectuală, a popoarelor arice.

§ 59. Caracterizarea lumii lui Homer; cum se explică independența psihologică a acestei societăți?—Inșă mai concrete și în orice caz mai concludente sunt

înfrîuririle extern-obiective: fatalități geografice și evenimente istorice dinamice, cum sunt migrațiunile și războaiele. De aceea vom stăruî puțin asupra lor.

Cea mai veche societate elină, pe care o cunoaștem în amănunt este aceea descrisă de Homer. Avem de a face cu *lumea ioniană* dela cota mileniului II spre cel dintîi. Precum se poate vedeà lesne din operele homerice spiritul acestei societăți este viu, independent, cutezător — lucru puțin obișnuit în psihologia popoarelor asiatice.

Cum se explică aceasta?

După Wlamovitz acest spirit s'a format astfel:

Când năvala semințiilor nordice aruncase peste mare pe întinsul țărmlui asiatic, pe cei mai distinși dintre locuitorii Heladei, ajunși deja la un înalt grad de civilizație, (este vorba de epoca înfloririi mikeniane) necesitatea îi constrînse să-și clădească din nou o altă viață. De aceea unitatea tactică, ca să zicem așa, este familia omului de sine stătător, care da porunci soției, supușilor și sclavilor. In nici un caz deasupra individului nu stă vre-un trib, ori vre-o comunitate de stat, care să cuprindă membri egal de împuterniciți. Statul este omul. El este absolut liber, câtă vreme nu i se pune deacurmezișul un altul tot așa de liber. Ca și un zeu—el are în sine legea; săvîrșește ceva drept sau nedrept după voință și nu datorează nimănui nici o socoteală. Singurele puteri deasupra lui sunt puterile din el; zeii sunt aceia în care el crede; reprezentările despre datorie și onoarea de om sunt acelea pe care el le recunoaște.

Dar însăși aceste puteri pot fi călcate de el și le nesocotește, ori de câte ori pofta și patima din sufletul său, sunt mai puternice de cât respectul față de ele, căci o forță care să-l constrîngă a face ceeace el consideră drept — nu există. Dacă a păcătuit, îl va pedepsi de fapt conștiința sa: numai ceeace con-

știința, acest judecător intern, numește astfel, numai aceea este păcat. Însă nu are nici va găsi vreodată un alt judecător¹⁾.

§ 60. Migrațiunea continentală a provocat selecția ioniană; împrejurările geografice determinate. — Dar și selecția ioniană, de care pomenește Wilamowitz, este un fapt cel puțin pe jumătate *subiectiv*. Într'adevăr, mișcarea semințiilor continentale arice dela nord la sud nu explică în deajuns emigrarea. Coborîrea acestor populațiuni a provocat emigrațiunea *acelor* Ionieni numai, cari, dornici de libertate, *aveau în ei* curajul de a înfruntă necunoscutul, părăsindu-și căminurile și patria.

Odată săvârșită însă prima mișcare, elementul geografic, *obiectiv*, intervine.

Plecând spre răsărit și sud, singurele direcții pe unde îngăduiau coastele peninsulei, cei ce părăseau continentul pluteau pe o apă liniștită, găseau puncte de reazăm în insula apropiată, împrejurări favorabile peregrinațiunii. Mișcarea a prins ușor și a putut curând să se prefacă într'o datină.

Firește, mai întâi a fost mișcarea fizică, *pe urmă* mobilitatea și inițiativa psihică. Căci marea prietenoasă, insulele apropiate și nenumărate au constituit un teren de exercițiu al mișcărilor: dela primele plutiri șovăitoare, până la thala-

1) Cf. Introducerea la *Griechische Tragoedien* v. II p. 121 și u. vezi și *Idem Ueber die ionische Wanderung*, bul. Acad. Berl., p. 59 și u. Deasemeni, asupra aceleiași chestii și Th. Gomperz, *Griechische Denker* I, p. 5 (ed. III) Capitolul *Bedeutung der Kolonien*.

ssokratia economică și politică caracterizată prin lungile navigații comerciale, care isbutiseră să lege țărmul ionian de o parte cu Bosphorul kimmerian, de alta cu «coloănele lui Hercules.»

§ 61. Particularismul cetăților și insulelor grecești.— Trebuie aci să observăm încă o urmare; răsfi-rarea insulelor, mulțimea lor — aproape 600¹⁾ — a trezit cu vremea un individualism primejdios independenței panhelenice. De altfel același fenomen se petrece și pe continent unde cetățile sunt, precum se știe, tot așa de izolate din cauza configurației geografice accidentate.

«Nici o mirare, zice Pöhlman 2), dacă de această împrăștiere geografică se leagă și un particularism politic foarte pronunțat, dus chiar până la caricatură. Cel mai mărunț ținut era însuflețit de zelul de a-și susține independența; «autonomia» sa, față de vecini, de care însăși natura îi apără așa de bine».

Și, nu se poate tăgădui că această izolare a determinat în primul rând o tendință spre acea αὐτάρκεια economică, care condiționează totdeauna o independență politică.

§ 62. Mișcarea colonială «burgheză» a determinat în parte și independența psihică.— Se înțelege, mișcarea aceasta colonială, pe care o vom dezigna cu un

1) Th. Fischer, in *Das Süd-ost-becken des mittelländisches Meeres*, Internat. Wochenschrift, 1910, p. 408.

2) *Griechische Geschichte u. Quellenkunde*, ed. 5, p. 58.

termen tehnic modern, burgheză, a creiat caractere aventuroase, a trezit o adevărată atmosferă psihică de întreprindere. Oameni cari au rupt odată cu tradiția din patria continentală, frunțașii generațiilor din secolii 8, 7 și 6, cari se despărțiseră de familii și patrie, au avut de bună seamă tăria morală de a rupe totodată și atâtea alte fire mai slabe, ale vechilor tradiții, clădindu-și așezări de viață nouă — autonomă.

'Αποικία — *colonia*, acest cuvânt nu indică în grecește punctul de sosire ca latinescul *colonus*, *colonia*, ci acel de *plecare de acasă*. Și într'adevăr, fapta precumpănitoare la Greci a fost tocmai *hotărîrez, îndrăsneala de a pleca de acasă*; iar cine are acest curaj este sufletește un revoluționar față de tradiție.

Oricâte legături de natură religioasă se vor fi menținut cu vremea între colonii și metropole, *colonia nu era totuși o dependență a statului colonizator; ci era, ea însăși, un stat complet și independent*, zice chiar apologistul rosturilor religioase în viața cetăților antice¹⁾.

§ 63. Contactul cu Orientul apropiat — prin Chetifi. Ajunși și stabiliți în noile așezări depe țărmul asiatic, noi factori *obiectivi* îmbogățesc și promovează viața sufletească a Grecilor ionieni.

Mai întâi *contactul cu culturile orientale*. Țăr-murenii, autohtoni ori veniți de mai nainte,

1) F. de Coulanges, *La cité antique*, p. 252.

aveau încă din cursul întregului mileniu al doilea o sumedenie de elemente ale civilizației orientale. În deosebi prin *Chettiți*¹⁾ acest contact a fost, probabil, efectiv.

Săpăturile lui Schliemann au arătat încă din 1873—75 prezența, în Troia cea mai veche, a unor obiecte caracteristice Orientului. Mai târziu, aceleași obiecte, privite în lumina progresului științific, arătară că Troia, și prin urmare orașele de pe țărm, nu erau străine de străvechea cultură mai ales semită a orientului apropiat.

Descoperirile recente din capitala regatului Chetit întăresc pe de altă parte tot mai mult ipoteza că acest popor, care la 1925 stăpânise chiar Babylonul,²⁾ care la 1290 încheia tratat *ex equo* cu marele Ramses II al Egiptului,³⁾ a putut influența populațiile thraco-phrygice în așa măsură, în cât printr'însele să se transmită Helenilor ionieni elemente ale civilizației asiatice—îndeosebi a popoarelor syro-babilonice,—elemente pe care le deținea poporul Chetit.

§ 64. Poporația prehelenică și Orientul, după descoperirile lui Schliemann.— Se pare că rolul cel mai însemnat al Chetiților a fost să stabilească *contactul* între două câmpuri de civilizație de cea

1) Cf. C. Schuchardt, *Schliemanns Ausgrabungen im Lichte der heutigen Wissenschaft.* (ed. II) p. 97, 283; 56, 112, 173 și urm. 323, 236, 378. Deasemeni, Meyer *R. u. K. der Chetiter.*

2) Meyer, *G. D. A.* I^o p. 693 și urm.

3) *Id. ibid.* p. 709 și urm.

mai mare importanță: câmpul babilonic și cel helenic, bine înțeles într'o fază anterioară helenismului. Deși descoperirea integrală a acestui rol este încă în sarcina viitorului (când se va descifra limba chetită) totuși, din documentele monumentare și literare desgropate în timpul din urmă se pot stabili unele puncte.

În mileniul III Chetiții erau răspândiți prin mai toată Asia mică, până spre țărmul egeic. În același timp, după cum arată textele din Boghazkői,¹⁾ Chetiții erau în contact direct cu popoarele babilonice; prin acesta și sub înrîurirea culturală a acestora.

Pe la începutul mileniului II (1930), precum se constată din cronicile Babylonului, Chetiții au năvălit în «capitala lumii»; între anii 1400 și 1250 ei au dat chiar o dinastie puternică Babylonului, ceea ce întărește și mai mult legăturile de ordin cultural între aceste popoare.

Cam în aceleași vremi însă (pe la 1500) Chetiții își aveau și propriile lor centre politice la nord-vest: unii, *Hatti*, cu capitala în orașul ce purtă același nume, lângă fluviul Halys (azi Boghazkői), alții, *Mitanni*, la nordul Siriei și în Mesopotamia, ținut unde s'a desfășurat în urmă o cultură eraniană de origine arică.²⁾

1) Aceste texte numite „Cappadokice” se publică de *Deutsche Orientgesellschaft*; până acum au apărut două volume, la 1915. Cf. Puchstein, *Boghazkői, Veröffentlichung der D. O. G.*, 1912.

2) În textele arhivei regale din Boghazkői, a Chetiților, scrise în limba oficială-babilonică, sunt pomeniți acești *Ari*, *Harri* cu zeii mai însemnați, cunoscuți din *Vede*: Indra, Mitra, Varuna, Nasatya, ceea ce arată că, în acest mileniu 2, Chetiții posedau și elemente ale culturii arice eraniene.

Înrîurirea chetită se exercitează de fapt asupra populațiilor *phrygo-trakice*, din Asia mică.

O nouă lumină aruncată de progresele assyro — și egiptologiei asupra descoperirilor lui Schliemann arată tot mai multe puncte de asemănare între civilizația primitivă a pământului helenic și aceea a orientului asiatic apropiat.

Unul din aceste puncte este *theriomorphismul*, comun într'o parte și alta; iată și câteva pilde.

În straturile celui mai adânc Ilion, — care ar reprezenta mileniul III, — s'au găsit picturi pe vase, unde figuri omenești, grosolan făcute, poartă un cap aidoma bufniței, probabil homerica *γλαυκῶπις Ἄθήνη*.

La Mykenai s'a descoperit un cap de juncă în argint, ¹⁾ care a fost identificată cu *βοῶπις Ἥρη*.

În Creta era faimosul minotaur; apoi toți centaurii, sirenele și celelalte animale mai mult ori mai puțin umanizate.

În legătură cu același *theriomorphism*, trebuie să punem și stadiul *decudenței* totemismului, când animalele au fost coborâte la rangul de *asociate* numai, ori favorite, ori luate ca simple atribute ale divinității. Astfel, Aphrodite-Astarte din Kypros este totdeauna însoțită de două porumbițe; o altă zeiță din Kreta este între doi lei, întocmai ca Kybele de mai târziu; alta ține doi șerpi, întocmai ca helenica Artemis. Poate însăși cunoscuta *coloană cu lei* de pe poarta cu același nume din Mykenai reprezintă niște divinități.

1) Cf. Schuchardt, *Schliemanns Ausgrabungen* (ed. II) p. 280).

Cele șase morminte regale din akropola Mykenei conțineau măști de aur, cupe, un întreg tezaur, etc. ¹⁾, care amintește cultul morților dela Egipteni. De aceea, fără a se putea încă stabili în ce chip a avut loc această comunicare primitivă, nu este îngăduit a se ignora elementele comune ale unui substrat primitiv. În aceeași ordine de idei se cuvine a pomeni apropierea cu orientul și pe tărîmul tradiției mythice, mai ales în continentul Asiei mici. Astfel, precum s'a văzut ²⁾, cultului balbuonic *Istar-Tammuz* îi corespunde, la poporul Lydian din apropierea coastei și la Phrygi, cultul lui Attis din Pessinus. Acest cult a pătruns, cu mythul său, și la Greci, schimbându-se doar numele divinităților în *Core* și *Demeter* ³⁾.

§ 65. Contactul cu Orientul apropiat — prin Phoenici. Inrîurirea Orientului pătrunde însă prin mijlocirea altui popor — *Phoenicii*; și pe altă cale, — a comerțului maritim.

Precum se știe, Phoenicii au fost cei mai iscușiți «colportori» ai vremii; în orient, aproape singurul element mobil într'o lume imobilă. Prin ei s'a desăvîrșit procesul de transmisiune a tezaurului cultural — de la orientali la Greci. Este

1) Cf. Schuchardt, *Schliemanns Ausgrabungen* (ed. II) p. 199 și urm. (§§ 4—10).

2) Supra § 23.

3) Menționat și de Herodot, IV, 76 și Plutarch, de *Is. et Osir.* 69. Cf. și P. Decharme, *Mythologie...* p. 380.

de ajuns să se amintească un singur factor — de importanță covârșitoare pentru progresul civilizației omenești — *Scrierea fonetică și caracterele grafice*, pe care Grecii le-au primit dela Phoenici ¹⁾, pentru ca fiecare să înțeleagă cu cât a venit orientul la masa civilizației și progresului continuat de Greci.

§ 66. **Inriurirea săvîrșită de economia comercială; contactul cu Lydienii.** — Afară de transmiterea elementelor concrete, sunt însă și alte infiltrațiuni culturale, care nu au nevoie de sensibilizare materială. Este înriurirea pe care o săvîrșește *contactul dintre om și om*, este suggestia pe care o provoacă ocupația zilnică, atunci când ea îți impune contactul cu oameni. Și în această privință Grecii au întâlnit în Asia mică un popor de vechi neguțători — Lydienii; iar pe apă, prin porturi, s'au întâlnit în concurență comercială cu mai sus pomeniții Phoenici.

Negoț este, înainte de orice, *contact sufletesc cu oamenii*, este conversație și învoeală, este ciocnire și ascuțire de spirite; este, în sfârșit, cu adevărat un ἐμπόριον, cum îl numeau Grecii, adică acea mișcare, acel zbucium de răspântie pe care îl fac oameni veniți de pretutindeni. Și, pe acest tărîm Grecii nu numai că au imitat pe Phoenici, făcându-se și dânșii neguțători, dar au devenit în scurtă vreme din ucenici, maestri, curând chiar

1) Tacitus, *Annales* XI, 14; Herodat V, 58.

stăpânii mărilor. Am putea spune, cu un cuvânt că ordinea economică a comerțului, a dat spiritului un nou impuls, *a creiat chiar condițiile de dezvoltare a cugetării filosofice.*

§ 67. **Expansiunea colonială în veacurile 8, 7 și 6.**— Incepând cu veacul 8, generații tinere și întreprinzătoare au încins Pontul Euxin cu un lanț de colonii — mai toate milesiène. În veacurile 7 și 6 alte generații ionice, îndeosebi din Phokaia, au dus ordinea economico-politică elenă în Italia de Sud (Grecia Mare), în Sicilia și în sudul Galiei, pregătind astfel *thalassokratia* greacă.

În veacul cel mai strălucit, al V-lea, Grecii au izbutit să-și afirme nu numai la răsărit independența politică față de Perși, dar și spre apus, față de Semiții Cartaginezi — heghemonia economică, sancționată, la capătul străduințelor pașnice, și pe calea armelor, de către sicilianul Gelon.

§ 68. **Concluzie.** — Nu trebuie privit deci ca un miracol, faptul că odraslele înstărite ale neguțătorilor lumii, cernuți și printr'o selecție naturală, după ce au primit prin contact și moștenire rezultatele experienței și civilizației Orientului apropiat, *au fost în măsură să creeze cugetarea independentă, predispunând sufletele la filosofie și știință.*

Semențiile arice ale poporului elin, ionienii mai

cu deosebire, posedau tocmai ce lipsea acestui orient: posedau *tinerețea, mișcarea, puterea creatoare*.

Astfel, din tezaurul de forme și ideice rezumă mii de ani de viață și civilizație fără orizont, a unor popoare ce atinseseră limita superioară, va rezultă prin altoiul tânăr al vlăstarului ionian, tocmai ca în regnul vegetal, fructe cu adevărat superioare.

În aceste condițiuni încep la Greci, odată cu mileniul I, fazele de evoluție a spiritului: mitică, teologică și lirică, faze care creiază la rândul lor o atmosferă prielnică pentru dezvoltarea cugetării filozofice și științifice.

CAP. VIII.

Sentimentul de naționalitate.

§ 69. Un nou sentiment colectiv în istoria lumii : sentimentul de naționalitate. Dovezi literare : *Odyssea*.— Domeniul simțirii nu a rămas neatins. Pe lângă selecția naturală, pe lângă înrîurirea orientală, pe lângă suggestia și influența pașnică provocată de mișcarea și ocupațiunea comercială, merită toată atențiunea încă un fapt sufletește ce a rezultat din răsfirarea Grecilor și din amestecul lor printre «barbari». Acest fapt este trezirea unui sentiment nou, care va jucă un rol covârșitor în viața istorică a popoarelor — *sentimentul de naționalitate*.

Depărtarea coloniștilor de metropolă, contactul lor cu oameni de altă limbă, — care, firește, nu putea fi pentru dânșii decât urită, bâlbîită ¹⁾, βάβραρος,— a născut în suflete cu timpul un sentiment deosebit pentru care limba greacă avea doi termeni : νόστος și πόθος (mai târziu νοσταλγία), dorul de întoarcere în patrie, la ai săi.

1) Cf. latinescul *balbus*, corespunzând grecescului βάβραρος.

Intâlnim pentru prima oară, în formă conscientă, sentimentul iubirii de patrie și naționalitate. Intreaga Odysseie este o mărturie a acestui simțimânt; și, dacă ar vrea cineva să caracterize geniala operă prin ea însăși, ar fi de ajuns să citeze doar versurile, I 57—59:

ἀντὰρ Ὀδυσσεύς
 ἰέμενος καὶ καπνὸν ἀποθρόσκοντα νοῆσσι
 ἦς γαίης θανέειν ἰμείρεται ¹⁾

Odysseus, fiul rusticului Laertes, este un *erou* de epepee, nu în înțelesul mitic de «semidivin» ci în acela de *voință omenească neînfrântă* de nimeni și de nimic, *voință* capabilă să săvârșească fapte mărețe în slujba unui sentiment puternic și durabil — pentru patria și căminul său. Și nu este *numai o trăsătură* în caracterul eroului, ci nota esențial caracteristică a lui. Pentru acest sentiment el înfruntă furia zeilor, și, până la urmă, el, *omul*, triumfează asupra *zeului* Poseidon.

Cine ar fi putut concepe în lumea egipteană sau assyrobabylonică un om — *erou*, a căruia *voință* și sentimente să biruească pe acelea ale unui zeu?

§ 70. Sentimentul de mândrie națională în raport cu «tot ce nu este elin». *Dovezi extrase din literatură:*

1) Od. 57—59.

*Dar Odysseus e dornic să vadă și fumul de-acasă
 Cum se ridică pe coș, și ndată e gata să moară*

(Trad. C. Papacostea Neam, Românesc Lit. 1909).

Euripide, Aristotel, Platon, Herodot. Trezirea sentimentului național implică, oricât de ușor, un proces psihic de cunoaștere mai apropiată, dacă nu a sufletului individual în esența lui universală, cel puțin a sufletului colectiv ca grupare națională deosebită, în opoziție cu «tot ce nu este elin». În obișnuita expresie πᾶς μὴ Ἕλλην βάρβαρος nu estenumai o împărțire a lumii în două, ci mai ales o selectare a ei: de o parte lumea neelenică, vrednică de dispreț — niște *bâlbâiți* — de alta elementul demn, liber și mândru de nația căreia aparține, încrezător în sine.

Eurypide pune în gura *Iphigeniei*, care cere să fie jertfită dacă în joc este reabilitarea demnității eline călcată de un «barbar», următoarele cuvinte caracteristice: ¹⁾

....δίδωμι σῶμα τοῦμὸν Ἑλλάδι.

Θύετε, ἐκποθεῖτε Τροίαν, ταῦτα γὰρ μνη —
 μεῖα μου διὰ μακροῦ, καὶ παῖδες οὔτοι καὶ
 γάμοι καὶ δόξ' ἐμή. Βαρβάρων δὲ Ἕλληνας
 ἄρχειν εἰκός, ἀλλ' οὐ βάρβαρος, μῆπερ, Ἑλλήνων
 τὸ μὲν γὰρ δοῦλον, οἱ δ' ἐλεύθεροι.

Aceste cuvinte nu sunt o găunoasă declamație scenică, ci exprimă un conținut sufletesc adevă-

1) Eurip. *Iphigenia în Aulis*, 1397—1491.

....Deci îmi dau viața pentru Elada.

Jertfiți-mă, însă dărînați Troia! Aceasta fie amintirea de la mine, de-alungul vremilor; aceștia copiii mei, căsătoria și gloria mea! *Era firesc mamă, ca Grecii să stăpânească pe barbari, nu barbarii pe Greci; căci aceia sunt sclavi, aceștia liberi.*

rat, o reală *credință*, care găseă un ecou în auditorul atenian.

Aristotel, spiritul critic cel mai pozitivist, al Heladei, reia această idee în opera sa *Politica* și, citind-o, o însoțește cu următorul comentariu:

Ἐν δὲ τοῖς βαρβάροις τὸ θῦλη καὶ τὸ δοῦλον τὴν αὐτὴν ἔχει τάξιν· αἴτιον δὲ ὅτι τὸ φύσει ἄρχον οὐκ ἔχουσιν, ἀλλὰ γίνεται ἡ κοινωνία αὐτῶν δούλης καὶ δούλου· διὸ φασιν οἱ ποιηταί·

„βαρβάρων δ' Ἑλληνας ἄρχειν εἰκός“ ὡς ταῦτ' οὖσι φύσει βάρβαρον καὶ δοῦλον ὄν.

Platon în *Politeia*²⁾, voind să caracterizeze statele după deprinderile și firea cetățenilor ce le alcătuiesc, găsește că Thracii, Skiții și mai toți cei din ținutul de sus (σχεδόν τι οἱ κατὰ τὸν ἄνω τόπον) sunt de un caracter aspru (θυμοειδές); alții, ca Fenicii și locuitorii de prin Egipt, ar putea fi socotiți după dânsul ca iubitori de bani (εἶδος φιλοοχρήματων); numai Grecii din ținuturile noastre (οἱ περὶ τὸν παρ' ἡμῶν τόπον) sunt iubitori de știință (εἶδος φιλομαθές). Iar convorbitorul său confirmă (καὶ μάλιστα) această credință, «nefiind greu de știut (οὐδὲν χαλεπὸν γινῶναι), un astfel de lucru».

Herodot, trebuind să povestească în ce chip ridicol și prostesc, a ajuns Peisistratos a doua

2) Arist., *Politica*, 1252 b, 5—9:

La barbari femeia și sclavul au aceeași stare. Cauza este că ei nu au de la natură stăpânirea, iar societatea lor se alcătuiește din sclav și sclavă. De aceia poezii zic:

«Este firesc ca Grecii să stăpânească pe barbari», întrucât barbar și sclav este de la natură același lucru.

3) Platon, *Politeia*, 4, 435 E.

oară tiran al Athenei, găsește prilejul să compare pe Greci cu «barbari» în următorii termeni I, 60:

...μηχανῶνται δὴ (Pisistr. ἢ Meg.) ἐπὶ τῇ κατόδῳ πρῆγμα εὐηθέσθαι, ὡς ἐγὼ εὐρίσκω, μακροῦ, ἐπεὶ γε ἀπεκρίθη ἐκ παλαιτέρου τοῦ βαρβάρου ἔθνεος τὸ Ἑλληνικὸν εἶδον καὶ δεξιότερον καὶ εὐηθείης ἡλιθίου ἀπηλαγμένον μᾶλλον... 1)

1) Herod. I, 60:

«Deci pun la cale (Pisistrat și Megakles) pentru reîntronare un lucru foarte uşuratic; după părerea mea, lucru din cale afară, deoarece din vechime s'a stabilit o deosebire între neamul barbar și cel grec, acesta fiind mai îndemânatic și mai desfăcut de credulitatea prostească...»

CAP. IX

Așezămintele — documente sociale.

§ 71. **Intre tradiție și inovație.** În viața socială a popoarelor sunt neconținute alternanțe a curentelor de idei și forțe; istoria nu cunoaște viața stând în loc. Esența internă a istoriei, ca și aceea a vieții — obiectivul ei — este tocmai neîntrerupta *devenire*, în care idei noi și, consecvent, noi puteri se ridică «din întuneric», își trăesc pe rând clipele de strălucire întrupate de făuritorii sau numai de executorii acestor idei și forțe, și se cufundă iar în necunoscut, lăsând altora locul.

Progresul ideilor, realizarea lor, nu se concepe fără *luptă*. Numai pentru *ideia de libertate și aceea de dreptate*, omenirea înscrie — la toate popoarele și în toate epocile — un imens număr de jertfiți.

Căci pururea se ciocnesc: idei vechi cu idei noi, interese cristalizate cu idei generoase, drepturi consfințite prin timp cu noi principii de dreptate socială a timpului.

Se ciocnesc neconținut păturile subțiate, clasele progresiste cu imobilitatea conservativă a maseilor; se izbește parcimonia generației care apune, de libertatea celei ce vine; cadrele moștenite ale ordinii de stat se împotrivesc mișcărilor noi, subversive. Antagonismele există, chiar atunci cînd o privire superficială nu le observă.

Curentele noi sunt *creațiuni*, care izgonesc tot mereu câte ceva din marele tezaur al trecutului. Ritmul superior al vieții îl dă tocmai această luptă, cînd surdă, cînd zgomotoasă, ce se dă între un patrimoniu care mucezește, și aerul proaspăt al ideilor noi; între o leneșe rutină și o hărnicie care deschide drumuri.

Și lupta aceasta se desfășură în toate domeniile: dela cea mai nobilă discuție ideologică, până la cel mai ucigător dintre războaie. Mai mult: antagonismul se furișează chiar în unul și acelaș suflet, în una și aceeași operă pornită dintr'un suflet. Suntem zilnic în luptă cu noi înșine, ne silim mereu să ieșim din placida rutină, deși cădem rebeli în făgașul bătătorit al acesteia. Cercetăm natura cu răceala și siguranța de sine a omului de știință, dar tremurăm atît de adesea de frica «stafiilor» copilăriei străbune!

§ 72. **Dela Homer la Pericles.** O luptă de acest gen se desfășură cu deosebire în curgerea celor cinci veacuri, între Homer și Socrates; o luptă, în care la capătul inițial găsim *influența substratului prehelenic și a Orientului*, la cellalt capăt in-

fluența covârșitoare a personalității, care ajunge să ia pe om drept centru al celor mai înalte preocupări.

Pentru a se vedea limpede acest progres psihologic, va fi necesar să urmărim firul în toate mediile: la acela al masselor populare, la sferile culte, și la personalitățile gânditoare. Și, pentru ca investigația să cuprindă toate laturile vieții, va fi de folos să expunem în ce chip s'a repercutat transformarea psihică generală și *în ordinea reală a faptelor*. Cu alte cuvinte, trebuie să vedem și cât izbutește societatea greacă să *înfăptuească* — din ceea ce simte și gândește — dela o epocă la alta, *făcând să rezulte cel puțin în Athena lui Pericles o lume nouă, de libertate și critică.*

În *așezăminte* vom găsi mai ales sufletul maselor largi ale poporului; *în literatura de toate genurile* vom căuta mai cu seamă pe acela al sferelor culte; iar *individualitățile creatoare* de idei, influența lor asupra spiritului general, le vom găsi în lucrările, în fragmentele, în activitatea orală a cugetătorilor și în aceea a școalelor filosofice ce au lăsat în urmă.

§ 73. **Instituțiile sunt însăși opera mulțimii, consacrată de generațiile precedente.**

Și la Greci găsim mai toate instituțiile cu trecut însemnat, publice sau particulare, în legătură la origine cu ideea divină sau religioasă.

Iată, spre exemplu, (ca să începem cu cea mai de seamă instituție) *statul*.

«In ochii poporului, zice Schoemann¹⁾, *statul* n'a fost alcătuit în virtutea unui principiu instinctiv, potrivit legilor naturii; *zeii* au întemeiat *statul*, iar vechii legislatori cari le-au ordonat, nu erau de cât interpreții lor».

De altfel, nu numai ca simplă credință ci și ca fapt real, multe și puternice legături uneau religia cu viața de stat la Greci.

Intru cât *statul* era socotit ca instituție de ordin divin, *zeii* exercitau, firește, o părintească înrîurire asupra lui; de aceea niciodată nu se proceda la o acțiune de stat, fără a se fi făcut prealabil o rugăciune, o jertfă, o juruință. Această *datină* a fost așa de vie în sufletul mulțimilor, în cât a străbătut secolele până în zilele noastre, menținându-se sub forma creștină a unui *Te deum laudamus* sau a *sfeștaniei* ortodoxe.

Natural, origina theocratică a *statului*, pe care o socotim o reamintire a Orientului asiatic, este un punct de vedere ce aparține psihologiei *populare*; *cugetătorii* însă caută explicațiuni de ordin rațional; așa de pildă, după Aristotel, temeiul filozofic al așezământului *Stat* este ca să determine o conviețuire morală (τὸ εὖ ζῆν²⁾ sau este mai precis

1) *Antichități grecești*, vol. 1, p. 112 (ed. fr. Galuski) Cf. asupra acestei concepțiuni: Demosthenes, în *Aristocr.*, 70; în *Aristog.*, I, 16; Antiphon, de *Veneficio* I, 3; Diodor, I, 94, Strabo X, p. 483; Clemens din Alex., *Stromata* I, XYVI, 170.

2) *Política*. III, V, 13 și 14.

a determină o conviețuire cât mai fericită și mai plăcută (τὸ εὐδαιμόνως καὶ καλῶς ζῆν) ¹⁾.

În altă operă filosofică, același observă că fericirea omului consistând într'o ἐνέργεια κατ'ἀρετήν, urmează că această *străduință activă* trebuie desfășurată într'o societate organizată, în care individul, — ca și mâna sau piciorul pentru trup, — este o parte a întregului armonic. Necesitatea organizării de stat a rezultat deci pentru indivizi întocmai cum mâna sau piciorul are nevoie de corpul întreg spre a putea ființa ca organe vii și efective ²⁾.

Cum însă deocamdată ne interesează doar legătura spirituală între divin și uman, *așa cum este cugetată de colectivitate*, vom examina mai departe, în scurt, și la alte instituții, acest gând.

§ 74. Amphictyonele erau adunări la început cu caracter curat religios; în același timp însă ele au devenit și expresiunea *trezirii sentimentului de naționalitate* elenică. Încă din vremea home-rică, *Delphoi* și *Dodona* au fost socotite orașe sfinte. La acestea s'a adaus mai târziu Olympia; iar mica insulă Delos a zeului Apolon, devine centrul sacral al întregii seminții ionice — de o parte și de alta a mării Egee ³⁾.

La Delphi se adunau de două ori pe an, câte doi delegați *din fiecare cetate învecinată* (căci

1) *Morala Nicomahică*, X, 7 și I, 6.

2) Cf. Arist., *Despre părțile animalelor*, II, 1.

3) Cf. K. I. Beloch, *Griechische Geschichte*, I², p. 229.

ἀμφι-κτύονες tocmai această *învecinare* însemnează) delegați ce se numeau ἱερο-μνήμονες, (=amintitori ai celor sfinte) pentru a cinși cu jertfe, cu rugăciuni și făgăduinți pe zeul Apollon¹⁾.

Cu vremea, din faptul că această instituție adună delegați de prin cetățile megieșe, preocupate de interese comune, competența consiliilor amphictyonice s'a întins și pentru chestiuni cu caracter politic. De sigur, influența politică a acestui consiliu a variat; Demosthenes o declară slabă ca umbra, ἡ ἐν Δελφοῖς σκιά, (=umbra din Delfi); însă nu numai ce este oficial exercitează o influență reală, precum nu tot ce este neoficial duce lipsă de autoritate efectivă.

Gândul dominant în adunările amphictyonice a trebuit să fie organizarea unei alianțe între cetăți megieșe contra inamicului comun. Deasemeni, a fost cu siguranță și o tendință preventivă de a se împacă divergențele, sau cel puțin de a se preîntâmpina luptele ucigătoare.

Puține date au rămas asupra amphictyonelor; dar una dintre informațiile care ne-au ajuns, prevede dispozițiunea interesantă că *este oprit a se distruge un oraș amphictyonic; și este oprit a se abate apele necesare trebuințelor sale în timp de război ca și în pace.*

Se mai știe de asemeni că în congresele amphictyonice se mai hotărâ asupra contestațiilor dreptului de azil, hărăzit diferitelor temple, liti-

1) Id. ibid. p. 330 și u. și Pöhlmann, *Griech. Geschichte und Quellenkunde* (ed. V) p. 56.

giu jumătate religios, jumătate politic. Că au fost cândva, nu umbre ci adevărate consilii ale cetăților, unde se alcătuiau constelații politice, se încheiau alianțe defensive și ofensive¹⁾, o putem înțelege și din felul cum se exprimă istoricul Tacit, care le arată ca un «*praecipuum rerum iudicium, qua tempestate Graeci, conditis per Asiam urbibus, ora maris potiebantur*»²⁾.

În fapt, zice Beloch³⁾, este foarte probabil că tocmai Amphictyona delhică a fost instituția sub influența căreia numele «Ελληνες» a devenit obștesc și a designat întregul popor grecesc.

...Este în firea lucrurilor că această mișcare de unitate să fi găsit o expresiune și pe tărîmul politic.

§ 75. Oracolul delhic. — În legătură cu amphictyonele trebuie să privim mai cu seamă *instituția oracolelor*, dintre care cel mai însemnat eră acela dela Delphoi.

În această localitate, Greci din toate părțile, din peninsulă, din insule, din Asia și chiar din Grecia Mare a peninsulei italice; apoi străini ca Lydienii și Etruscii; mai târziu chiar Romanii, etc., veneau cu ofrande prețioase, se apropiau cu rugăciuni înălțate lui Apollon, și, pe lângă toate acestea, cu oarecari întrebări asupra sfârșitului întreprinderii (publice sau private) ce fiecare

1) Cf. și Schoemann, *in lucrarea citată*, II, p. 29 și n.

2) Annales IV, 14. Cf. și Plutarh, *Kimon* 8.

3) *Griechische Geschichte* I¹, 831 și u.

avea de gând să facă. De cele mai multe ori aceste întrebări ținteau doar la dobândirea unui sfat; dar în timpurile mai vechi, în secolele ce au precedat războaiele medice, oracolul era considerat ca un prezicător al evenimentelor, un adevărat «προφήτης» (=profet). Darul acesta îl căpătase Pythia dela zeul Apollon care, punând stăpânire într'un moment dat pe sufletul ei, — ceeace se exprimă cu termenul propriu ἐν-θουσιασμός, (=zeul e într'însa), îi împărtășea în acele clipe puterea de clarviziune asupra viitorului.

Vreme de veacuri viața greacă publică și particulară a rămas, când sub o adevărată *vraja*, când numai sub o *întrîurire* a oracolului. Numai epoca războaielor medice a adus o scădere a acestei influențe deoarece, precum se știe, răspunsurile pe care Oracolul le-a dat în cursul acestei hotărîtoare crize a neamului helenic au fost deconcertante pentru patriotismul acelor ce nu erau «barbari»; iar veacul sofistilor și în genere desvoltarea spiritului critic filosofic, au izbutit să arunce în domeniul neînturnat al istoriei ceeace a fost odată la Delphoi sau în Dodona—Oracolul.

În *viața publică* spre exemplu: expansiunea burgheziei coloniale a metropolelor grecești (un fapt, precum am văzut¹⁾ de cea mai mare însemnătate prin consecințele politice și culturale ce a avut) s'a făcut sub auspiciile și după *prealabila consultare a Oracolului*²⁾: și anume, cu prilejul

1) Supra § 66 și urm.

2) Cf. Cicero, *De Divinat.* I, 1.

fiecărei trimiteri de coloniști, cu destinația să întemeieze aiurea un nou oraș grec. Exemple găsim în mulți scriitori.¹⁾

Dar cele mai dese întrebări veneau oracolului din partea *persoanelor particulare*. Din descoperirile dela Dodona se vede cam cu ce ocazii venea cineva la oracole.

Oricine se află în fața unui fapt important din sfera intereselor sale, cercetă oracolul. Dacă spre exemplu i se fură cuiva un obiect de preț, întrebă mai întâi oracolul asupra locului unde se află, asupra persoanei care i l-a furat, etc.

Astfel, elementul religios se menține prin această instituție destul de influent, când nu e chiar puternic, și influențează într'o largă măsură cursul evenimentelor grecești, publice sau particulare.

§ 76. Apollo și tendința estetico-umanistă; Dionysos.
Este foarte interesant și mai cu seamă semnificativ că zeul care inspiră această vraje asupra acțiunii umane, prin mijlocirea unei preotese, eră tocmai acela care sensibiliză antropomorfic cel mai impresionant și mai puternic factor al naturii — *Soarele*.

Este interesant, pentru tendința antropomorfică ce se întrevede și aici, ca în toată cugetarea mitică grecească. Apollon-Helios este, ca întruchipare conscientă, o făptură omenească neîntrecut de frumoasă; razele lui sunt săgeți pe care le

1) Cf. Herodot, IV, 156; Diodor. Sic. XII, 12; Pausanias VII, 2.

poartă cu sine într'o tolbă, chipeșul cu înfățișarea unui vânător.

Este însă cu deosebire semnificativ, din cauza analogiei dintre Orient și Greci din punctul de vedere al însemnătății care s'a acordat într'o parte și'n alta fenomenului solar.

Va fi în această analogie o înrîurire a Orientului, săvîrșită posterior migrațiunii ioniene, va fi un «aport» elenic din patria originară, ori va fi fost un element autohton ¹⁾ prehelenic, ca atâtea altele, chestiunea nu pare solubilă în stadiul actual al cercetărilor în acest domeniu.

Dar ceea ce interesează mai ales este altceva: cè atribuții a căpătat și ce a devenit pentru mintea și imaginația Grecilor, spre deosebire de popoarele Orientului asiatic, un fenomen al naturii de importanța acestuia?

Având la început atribuțiile fizice, la care îi da dreptul puternica lui strălucire, Soarele (Helios-Apollon) devine cu timpul, prin progresul umanismului asupra ordinii divine, un *simbol al inteligenței ideale* către care tinde umanitatea și în acelaș timp, un *ideal al frumosului* realizat într'o imagine antropomorfă, capabil la rându-i să creieze opere de artă prin inspirațiune ($\epsilon\nu + \theta\epsilon\acute{o}\varsigma > \epsilon\nu\theta\omicron\nu\sigma\iota\alpha\sigma\mu\acute{o}\varsigma$), coborîta asupra oamenilor; el este în sfârșit un *îndreptar*, este un *criteriu al purității morale*.

Pentru viața publică Apollon reprezintă *ordinea și respectul față de legi* ²⁾.

1) Cf. Schömann, *Opus. acad.*, I, 338.

2) Cf. Schoemann, *Antiq. grec.* (ed. Galuski), II, pag. 45.

S'ar putea spune într'un cuvânt că zeul prin excelență *helenic* a fost Apollon; purces dintr'un fenomen al naturii (ceea ce îl apropie totuși de trecutul întunecat al umanității asiatice) el tinde să dea omului *elanul inteligenței* și puterea creatoare a *inspirației* prin cari acesta să se poată face stăpân pe elementele terestre și inerte ale naturii. Prin astfel de însușiri numai, omul este în stare să se ridice de-asupra vieții vegetative a simțurilor, viață ce este de obicei simbolizată prin Dionysos. Inșă tocmai în această tendință stă și noutatea; în ea stă caracteristica civilizației indo-europene ce poartă pecetea *helenică* — în contrast cu aceia reprezentată prin popoarele egipto-semitice.

Pentru o înțelegere mai exactă a progresului psihologic săvârșit la Greci sub influența zeului din Delphoi și a oracolului său, este de ajuns să amintim una sau două din *maximele* ce stăpâneau atmosfera sufletească a interpreților de acolo.

Pe frontispiciul templului delfic eră scris *cunoaște-te pe tine însuși* (= γνῶθι σαυτόν)¹⁾. Prin această cunoaștere de sine însuși zeul suggeră celui ce se apropia de altar (cu sufletul îndoelnic asupra întreprinderii ce avea de gând să facă) de a nu plănui ceva în proporții mai mari decât puterile sale. Ca un ultim memento, zeul olimpic Apollon, care vede și prevede toate, îi pune în față cea mai elementară înțelepciune, cuprinsă în vorbele: γνῶθι σαυτόν. Intr'o altă formă aceasta înseamnă:

1) Platon, *Protag.* 343 A.

«măsuratu-ți-ai oare propriile puteri, când ai pus de gând să întreprinzi cutare lucru?»

Această interpretare capătă certitudine dacă, alătura de γνῶθι σαυτόν menționăm și celelalte maxime: μηδὲν ἄγαν, (=nimic prea mult) și μέτρον ἄριστον (=măsura este lucrul cel mai bun), cugetări care de fapt, sub altă formă, spun același lucru: «*nu începe ceva prea mare*»!

Cu alte cuvinte începutul înțelepciunii ome-nești, (σοφροσύνη) este opera zeului Apollon, patronul oracolului din Delphoi¹⁾. Influența lui a trecut cu timpul și la celelalte popoare, ca Phyrghii și Lydii din Asia Mică și s'a exercitat într'ou largă măsură chiar politicește atât asupra lumii grecești cât și în parte asupra celei «barbare».

§ 77. Divinități chthonice și divinități exotice. - La polul opus tendințelor raționaliste și estetic-umaniste, simbolizate prin zeul Apollon, stau numeroasele divinități chthonice (=purcese din pământ, κθών) moștenite dintr'o epocă anterioară lui Homer precum și cele introduse de afară, care stau în legătură cu lumea asiatică.

Ca tip al divinităților chthonice este însăși

1) Sam Wide și Martin Nilsson (în *Einleitung in die Altertums-Wissenschaft a lui Gercke și Norden*, II, 239 și urm.) dau o altă interpretare acestor maxime; fără a contrazice pe cea de mai sus, ei le discută în raport cu divinitatea: «*Omnia sunt deo et in deo fieri et in deo esse et in deo vivere et in deo mori*»; de aci prin urmare ἡ σοφροσύνη=cumpătarea, măsura.

Γαῖα (=pământul, *alma mater*) din care toate isvorăsc și în care se întorc toate ¹⁾.

Ca tip al celor introduse de afară vom cită pe *Dionysos Thrakul*.

Pe când tendința apolinică încercă să *ridice* pe om, *ca atare*, la un grad superior de înțelegere și mișcare, năzuința cultului dionysic eră să-l înalțe la divinitate într'un chip *mistic*, grație *inițierii* (nu îndeajuns de lămurită pentru noi) prin care *coboră* pe zeu în oameni (ἔν-θεος) pentru a le procură acea ἔκστασις (= *extasă*, *stare în afară*) caracteristică danțurilor sălbatice pe care inițiații le jucau în «ritmul» unei muzici asurzitoare, după o beție orgiastică ²⁾.

Departate de acea bine canoscută *măsură* dictată la Delphoi de Apollon, omul, în concepția dionysică este involburat în vârtejul deslănțuit de forțele brute și irezistibile ale naturii terestre, natură permanentă în esență, totuși ucigătoare și pururea regeneratoare în aparență; numai prin această *înserare* a lui în pantheismul universal devine omul zeu.

Trebue să accentuăm că n'a fost mică nici influența divinității dionysice asupra poporului elin și că, dacă s'a săvârșit pentru un moment o temperare a ei prin biruința curentului superior apolinic, îndată însă ce a slăbit puterea centrifugală a spiritului din *cetățile eline*,

1) Aisch. *Choe*. 128 și urm.

2) Cf. Rohde. *Psyche*, pp. 377 și urm. II, II, 1.

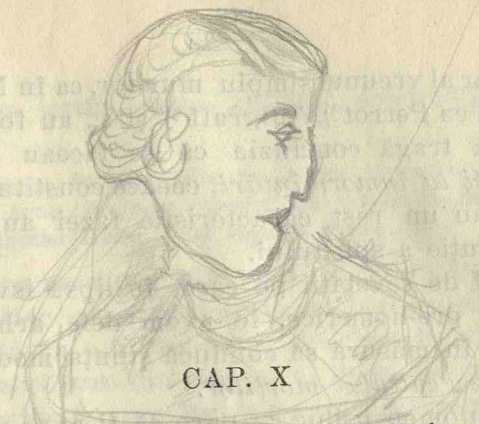
această influență din nou și-a luat avânt sub forma *orhică*¹⁾.

Pentru a încheia trebuie să observăm: și unul și celălalt curent reprezintă o tendință de înălțare a omului spre divinitate, la bază rămânând de fapt *aceiași psihologie*. Însă, pe când mijloacele apolinice sunt mai mult raționale, am putea spune filosofice și privesc viitorul etic al umanității, cele dionysice sunt mai ales tainice, sunt dincolo de rațiunea obișnuită, și privesc spre întunecatul trecut divinist al unei faze de evoluție intelectuală mai primitive.

Astfel, alternarea înrîuririlor acestor două divinități înseamnă pentru psihologia elină, când biruința elementului *ideal*-psihic, când a celui *sensual*, ridicat el însuși la potența *enthusiasmului*

1) P. Foucart (în *Recherches sur l'origine et la nature des mystères d'Eleusis* 1895) crede că inițiații orfici și eleusinici au purces din același izvor comun de concepții — *al religiei egiptene* din ultimele veacuri înainte de era creștină.

Pentru înrîurirea exercitată de culte și divinități exotice asupra lumii romane, în aceleași vremuri, se pot consulta: G. Lafaye, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie* 1884 și F. Cumont, *Les religions orientales dans l'empire romain* (ed. III, 1909).

CAP. X

Datine privitoare la moarte.—Cultul morților.

§ 78. Atitudinea masei față de moarte.—Vom privi acum atitudinea masei față de moarte și față de cei morți.

Importanța acestei chestiuni pentru noi stă de altfel în aceea că o *atitudine* în materie de *moarte* însemnează o *credință*, și o astfel de credință este *întrucâtva un proces de gândire filosofică*. Avem în față unicul mare prilej în care și masa încearcă în melancolie exercițiul gândirii filosofice.

S'au pomenit mai sus,¹⁾ într'o ordine de idei deosebită, cele șase morminte regale din akropola Mykenei. Am spus că în ele s'au găsit obiecte strălucite, cupe, arme, măști de aur, etc. Mai mult: după pozițiunea ce aveau anumite resturi incinerate și unele oseminte, în raport cu mormîntul principal (fie unul *regal* ca în Mykenai,

1) Supra § 64.

fie chiar al vreunui simplu muritor, ca în Nauplia) savanți ca Perrot ¹⁾, Vollgraff ²⁾ și a., au fost îndrituiți să tragă concluzia că se făceau și *jertfe omenești la înmormântări*, ceea ce constituie o analogie sau un rest caracteristic fazei anterioare de evoluție a spiritului.

Astfel de revelații pe care, în lipsa isvoarelor literare pre-homerice, le avem dela arheologie, au fost în măsură să conducă știința modernă la stabilirea *cultului morților*.

Un fenomen psihic ce pare să fi avut rolul de căpetenie în statornicirea acestui cult — este desigur *visul*. Faptul că morții apar cuiva în somn, a produs neconținut mai ales în faza istorică primitivă, credința: întâi, că cei plecați de aici trăesc dincolo, sub pământ; al doilea, că acești morți vin să viziteze fostele lor locuințe de sus. O analiză mai amănunțită a influenței visului o vom face de altfel mai jos.

Indicațiunile arheologice, comentate în lumina tradițiilor prinse și redată mai târziu în tezaurul homeric, capătă astfel înțeles și confirmare în acest sens.

Cât despre jertfele omenești, pe cari arheologii le deduc ipotetic pentru epoca mykeniană, ele sunt confirmate și în opera homerică. Iată într'adevăr cum se adresează Akhilleus, după o

1) Perrot et Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, VI, p. 572 și urm.

2) Vollgraff, *Bullet. de corresp. hell.*, 1904, p. 370.

astfel de jertfă, către sufletul prietenului său iubit ¹⁾:

Bucură-te, o Patrocle, chiar în lăcașul lui Aides! Acum îți îndeplinesc toate câte ți-am făgăduit mai 'nainte; doisprezece fii aleși ai vajnicilor Troeni îi ard rugurile pentru tine...

Singura ameliorare umană pe care o transmite Homer, dar pe care trebuie să o considerăm cu siguranță ca o atitudine a lui, sau în tot cazul a mediului grec din veacul al 8-lea, se cuprinde într'o reflexie care însoțește imediat mențiunea despre jertfirea copiilor troeni. El adaugă: ...«și astfel, urite fapte au fost puse la cale în cugețele lor!» (κακά δὲ φρεσὶ μῆδετο ἔργα²⁾).

Această reflexie e suficientă ca să despartă două lumi.

§ 79. Motivarea psihică și tradițională a jertfei umane.— In orice caz, un fapt așa de serios (căci este vorba de *junghierea pe altar a unei ființe omenesti*, câteodată chiar a unui copil scump, ca Iphigenia lui Agamemnon) n'a putut luă ființă fără o *motivare psihologică serioasă* și fără o *credință păstrată printr'o lungă tradiție* sau, în sfârșit, fără o rațiune oarecare. Explicația psihică, de altfel ca și faptul, nu o vom găsi însă

1) Iliada XXIII, 179—182.

Χαῖρέ μοι, Πάτροκλε, καὶ εἰν Ἄϊδαο δόμοισιν,
Πάντα γὰρ ἤδη τοι τελέω, τὰ παροῦθιν ὑπέστην.
Δώδεκα μὲν Τρώων μεγαθύμων υἱέας ἔσθλοῦς
Τοὺς ἅμα σοὶ πάντας πῦρ ἔσθιαι...

2) Iliada XXIII, 176...

la Greci, nici chiar la Homer, ci numai în trecutul întunecat al lumii pre-helenice: *este și aici aceeași atotputernicie a divinității coborâte de pildă în regele theocrat* (căci la început, numai odată cu regele-zeu se jertfeau și alte vieți — pe urmă datina s'a întins) este aceeași *completă nesocotință a ființei umane în fața unei cerințe divine*.

Apoi, trebuie să ținem seamă că și în lumea egipto-semită jertfa omenească nu apărea ca un lucru excepțional de grav; divinitatea putea să o impună și nemotivat, spre exemplu numai pentru o simplă ispitire, ca în Biblie: Dumnezeu îi cere lui Abram jertfirea unicului său fiu; Abram nu pregetă să-i împlinească cererea, oricât de dureroasă.

Dar *a fost* și o rațiune, să zicem «o logică».

S'a menționat mai sus în treacăt, că *visul* a fost pentru primitivii tuturor popoarelor un fenomen de puternică sugestie; între vis și realitate nu este la primitivi o prăpastie. De aceea concluzia a venit cu ușurință: *cei morți trăesc undeva, sau cel puțin sufletele lor*. Ei *trăesc* pentru Greci, sub pământ; acolo unde au mers și trupurile respective.

Deci moartea nu este pentru dânșii o distrucție a tot ce alcătuește ființa noastră de aci; ea este mai degrabă o prefacere ce intervine în *calitatea* existenței noastre și mai este desigur o *schimbare a locului* de viațuire. De aceea se și puneau mortului în groapă diferite obiecte trebuincioase, ca

veșminte, arme, vase, etc., apreciate bineînțeles după criteriul oferit de către viața de aici.

Vom cită doar două pilde din Euripide. În *Orestes* (1430—1436), se aduc Klytaimnestrei... φάρακα πορφύρεα δῶρα Κλυταιμνήστρα, (= *haine prețioase, prinos pentru Klytaimnestra*), iar în *Alkestis* (616—619), citim: ... δέχου δὲ κόσμον τόνδε καὶ κατὰ χθονὸς ἴτω τὸ ταύτης σῶμα τιμᾶσθαι χροῶν... (= *primește astă podoață și să meargă sub pământ spre a fi onorată...*).

Având astfel o existență *dincolo*, sufletele vin din când în când pe pământ; ele vizitează vechile lor locuințe de sus și își exercită înrîurirea — bună sau rea — asupra rudelor încă în viață. Deci fiindcă morții ne pot fi ocrotitori sau păgubitori, se cuvine, e în interesul nostru să le arătăm pietate, «*să-i împăcăm*» nu numai prin atitudini, ci și prin fapte concrete.

Intre aceste fapte cel dintâi și desigur cel mai însemnat era *înhumarea celui mort*; fie cadavrul întreg fie resturile incinerăției pe rug, trebuiau în orice caz acoperite sub țărână.

Iată în această priviță un pasaj caracteristic din Iliada:

„Pelidul era culcat pe țărnul mării, care vuită în depărtare; el suspină și oftă stând în mijlocul nenumăraților săi Myrmidoni, într'un loc pe care îl spălaseră valurile, izbind neconținut țărnul.

Târziu, un somn adânc îl învălui și-l deslegă de grijile ce-i turburau inima. Obosiseră și nebirățile lui picioare, tot fugărind pe Hector în preajma înaltului Ilios.

Deodată i se înfățișează sufletul nefericitului Patroklos, înalt, cu ochii frumoși, aidoma în toate eroului: la glas și chiar la veșminte.

Se opri lângă capul lui Akhilleus, deasupra; îl strigă și îi grăi astfel:

— Tu dormi și m'ai uitat de tot, Akhilleus! Când eram în viață nu mă nesocoteai; acum, când sunt mort, tu m'ai uitat? Inmormântează-mă cât mai degrabă, ca să pot trece vămile lui Aides. Mă isgonesc departe sufletele celelalte, icoanele celor ce au suferit moartea; nu mi-au îngăduit să mă amestec printre ele, peste fluvii, ci rătăcesc așa.... în fața lăcașului cu porțile largi al lui Aides. O, dă-mi o mână de ajutor! Te rog cu lacrimi, căci n'am să mai reviu din Aides, odată ce voi fi ars pe rug. Nu vom mai sta împreună, fiind ambii în viață, și n'om mai pune la cale, departe de ceilalți buni prieteni, hotărârile.... de când m'a învăluit soarta spăimântătoare ce mi s'a hărăzit dela naștere! ¹⁾

1) XXIII, 59—79:

Πηλεΐδης δ' ἐπὶ θινὶ πολυφλοίσβοιο θαλάσσης
 κεῖτο βαρὺ στενάχων πολέσιν μετὰ Μυρμιδόνεσσιν
 ἐν καθαροῦ, ὅθι κύματ' ἐπ' ἠϊόνος κλύζεσκον.
 εὔτε τὸν ὕπνος ἔμαρπτε, λύων μελεδήματα θυμοῦ,
 νήδυμος ἀμφιχυθεῖς· μάλα γὰρ κάμε φαίδιμα γυῖα
 Ἐκτορ' ἐπαΐσσω προτὶ Ἴλιον ἠνεμόεσσαν
 ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχῇ Πατροκλῆος δειλοῖο
 πάντ' αὐτῷ μέγεθός τε καὶ ὄμματα κάλ' εἰκνῖα
 καὶ φωνήν, καὶ τοῖα περὶ χροῖ' εἴματα ἔστο
 στῆ δ' ἄρ' ὑπὲρ κεφαλῆς καὶ μιν πρὸς μῦθον ἔειπεν
 „Εὗδεις, αὐτὰρ ἐμεῖο λελασμένος ἔπλευ, Ἀχιλλεῦ.
 οὐ μὲν μεν ζῶοντος ἀκήδεις, ἀλλὰ θανόντος
 Θάπτε με ὅτι τάχιστα· πύλας Ἄϊδαο περήσω.
 τῆλέ μ' ἔεργουσι ψυχαί, εἶδωλα καμόντων.

Se știe, ca fapt istoric divers, ce furtunoasă discuție a stârnit nesocotirea de către generalii atenieni a trupurilor celor ce au luptat lângă insulele Arginoussai, și ce aspră pedeapsă s'a dat vinovaților de impietate — deși dealtfel fuseră biruitori în acea luptă! ¹⁾

Când însă o înhumare *totală* era cu neputință, intervine simbolul; chiar un pumn de țărină aruncată peste cadavru, vădește cel puțin *gândul* și sentimentul *pietății* și ușură prin aceasta conștiința rudei în viață.

Antigona în tragedia lui Sophokles înfruntă bucuros moartea, însă nu lasă pe fratele ei neînmormântat (*ἀδαπτον*²⁾).

În vremea când datina cremațiunii era curentă, cenușa adunată depe rug trebuia să fie și ea îngropată.

Astfel în Iliada, Priamidul Hector străpuns fatal de lancea lui Akhilleus, găsește și muribund puterea să mai îndrepte către vrăjmașul său următoarea rugămintă:

Οὐδέ μέ πο μίγγεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἔῶσιν,
 ἀλλ' αὐτως ἀλάλημαι ἂν εὐρουπυλὲς Ἄιδος δῶ.
 καὶ μοι δὸς τὴν χεῖρ', ὀλοφύρομαι οὐ γὰρ ἔτ' αὐτὶς
 νίσομαι ἔξ Ἄϊδαο, ἐπήν με πυρὸς λελάχητε.
 Οὐ μὲν γὰρ ζωοί γε φίλων ἀπάνευθεν ἑταίρων
 βουλὰς ἐζόμενοι βουλευόμεν, ἀλλ' ἔμὲ μὲν κήρ
 ἀμφέχανε στυγερή, ἣ περ λάχε γεινόμενόν περ

1) Cf. Xenophon, *Hell.* I, 7, 8.

2) Sophokles, *Antigona*, 467.

«Pe sufletul tău — te implor! Pe genunchii tăi, pe părinții tăi! Nu mă lăsa lângă corăbiile Aheilor să mă mănânce câinii! Primește aurul și arama pe care tatăl și buna mea mamă ți-l vor aduce în dar. Inapoiază corpul meu pentru ca, dus acasă, Troenii și nevestele troene să-mi facă parte și mie de rug, când voi fi mort» 1).

Ce cuvinte ne pot arăta mai puternic cu câtă desnădejde în suflet moare «străjuitorul Troei», la gândul că Akhilleus va fi neîndurat și-l va lăsa pe prund, neîngropat, pradă câinilor și pasărilor răpitoare?

§ 80. Evoluția datinei jertfelor sîngeroase. — Am amintit mai sus că cinstirea celor morți se făcea și prin jertfe sîngeroase pe mormânt. Este interesant însă cum a evoluat această jertfă, paralel cu progresul umanismului. Jertfa omenească a «degenerat» încetul cu încetul în jertfă animalică și apoi, prin simbol, s'a înlocuit, a dispărut.

Astfel, chiar în poemele homerice (care prind în genere începuturile vieții istorice grecești) afară de *reminiscențele* jertfelor omenești, găsim mai numai jertfe animalice; este plină Iliada de «*hecatombe*» ori de «*grase mioare*» juruite numai sau chiar junghiate pentru mulțumirea zeilor.

1) Iliada, XXII, 338—344.

Αίσσομαι ὑπὲρ ψυχῆς καὶ γούνων σῶν τε τοκίῳν.
Μή με ἔα παρὰ νηυσὶ κύνας καταδάψαι Ἀχαιῶν,
Ἄλλὰ σὺ μὲν χαλκόν τε ἄλλης χρυσόν τε δέδεξο
Δῶρα, τὰ τοι δώσωσι πατήρ καὶ πότνια μήτηρ,
Σῶμα δὲ οἴκαδε ἐμὸν δόμεναι πάλιν. ὄφρα πυρός με
Τρῶες καὶ Τρώων ἄλοχοι λελάχῳσι θανόντα.

În același timp s'a dezvoltat simbolul; prin bucle de păr tăiate din capul unei persoane scumpe, prin câteva picături de sânge vărsat din sgâriituri făcute anume, s'a simbolizat și s'a înlocuit din ce în ce mai mult jertfa omenească, dată apoi uitării.

În cele din urmă s'au mulțumit cu puțin cei morți; cu o simplă libațiune de lapte, vin și untdelemn sau în sfârșit cu un uman *praznic* (pentru cei vii!), datine care, sub o formă modificată sau redusă, au stăruit cu încăpăținare dealungul veacurilor — până 'n zilele noastre.

§ 81. Consecințe practice ale cultului morților.—Erau așa de riguroase comandamentele cultului morților, încât necesitatea perpetuării lor în sânul fiecărei familii a creiat chiar unele noi raporturi juridice, ca în *adopțiune*; pe altele le-a suprimat, ca în *divorțul bărbatului de soția sterilă*. Căci o familie fără scoboritori masculini *se stinge*; prin aceasta însă dispărea posibilitatea *perpetuării cultului către lungul șir de morți* ai acelei familii; și astfel iau naștere, ca nevoi reale, *divorțul legitim, astfel adopțiunea, astfel chiar interzicerea celibatului*¹⁾.

1) Chestie tratată pe larg de F. de Coulanges, *La Cité antique* p. 49—57 (ed. 1919).

CAP. XI

Literatura; valoarea ei documentară.

§ 82. Literatura propriu zisă (estetică) este un document mai prețios decât așezămintele și mai propriu decât literatura istorică. — S'a putut observa din cele expuse mai înainte că așezămintele și datinele sunt importante mijloace de exprimare mai ales a sufletului colectiv, fiindcă ele se nasc din massă și printr'însa trăesc. De aceea le considerăm un izvor propriu destul de prețios pentru lămurirea gândului colectiv, pentru evoluția spiritului general.

Însă un izvor de mai mare preț pentru cercetările noastre este *literatura estetică*, am numit *literatura cultă de toate genurile*.

Acordăm acestui izvor, pe care îl considerăm instrument *sincer* de expresiune a sufletului, o însemnătate documentară deosebită; consecvent, în expunerea noastră îi vom da extinderea cuvenită, fiindcă sub un anumit raport îl socotim

mai de preț ca așezămintele și mai propriu decât chiar literatura istorică propriu zisă, aceea născută în secolele maturității helenice.

Să analizăm însă comparativ afirmațiunile de mai sus.

§ 83. **Literatura beletristică este un document sufletesc superior așezămintelor.** — Zicem că literatura este document mai prețios decât așezămintele sau datinele, fiindcă acestea trăesc (mai exact: *vegetează*) de cele mai multe ori și *după ce a murit sufletul dintr'însele* — evident, *sufletul care le-a creiat*.

La instituții și în deosebi la cele cu caracter religios, acest fenomen este o regulă ce aproape n'a suferit excepție: în antichitate ca și în timpurile moderne¹⁾.

Chiar *moarte, formele* în care este încadrată viața instituției religioase *se păstrează încă multă vreme*, ca relicvii pe care nimeni nu vreă sau nu cutează a le atinge. Atunci *cè suflet mai citim în instituții și datine?*

1) În timpurile noi, pe de o parte covârșitoarea preponderență a materialismului economic pe de alta incultura sau falsitatea psihică a reprezentanților oficiali needucați și puțin instruiți ai Bisericii, preocupați mai mult de formalism și cultivând cu deosebire elementul superstițios din suflete, au lăsat ca însăși această mare instituție să alunece pe o asemenea pantă; transformând *missiunea în carieră lucrativă* sau în *tribună a vanității*, ei sunt de fapt, inamicul adevărat al așezământului fiindcă stau înăuntrul cetății. Numai religiozitatea înăscută a factorului colectiv, numai superioritatea nediscutată a preceptelor creștinismului, în sine, luat fără contingentele omenești pomenite aci, dau credinței puterea de rezistență.

Dimpotrivă, isvorul literar este întâi de toate superior prin precizia expresiunii, prin nuanțarea ei; în al doilea rând, în opera *estetic-literară* citim viața reală, citim vibrația unui suflet ce se destăinuiește, rând pe rând, în clipele când iau ființă scrierile fiecărui autor, ale fiecărei epoci.

Este drept, instituțiile au reprezentat și ele *sincer* o necesitate sufletească organică; dar cine poate spune *cât durează* sinceritatea sufletească ce se cuprinde într'o instituție sau într'o datină — *după* momentul creației lor?

Afară de aceasta instituțiile sunt, oricum, *puține* la număr, pe când evoluția spiritului este în curgere veșnică, modificându-se dintr'un moment într'altul; literatura, fiind bogată și frecventă *poate urmări aceste variațiuni* mai de aproape decât massivul așezământ care, odată cristalizat exterior, poate trăi și veacuri fără corelatul sufletesc intern—ca o adevărată fosilă a efortului psihic uman, de odinioară.

Pe noi însă tocmai acest neadormit *proces de evoluție interioară ne interesează în rândul întâi.*

Instituțiile și datinele se păstrează prin grația trecutului și a tradiției: *tocmai de aceea ele cuprind mai ales sufletul masei, al factorului colectiv*; literatura trăește cu deosebire din viața prezentă și reală a gândurilor și simțirii: *tocmai de aceea ea trădează în special psihologia factorului individual*, sau, în cel mai larg sens, a factorului individual-colectiv, cum sunt personalitățile politice, eroul, poeții dramatici, etc.

omenesc, superior chiar literaturii filosofice propriu zise. Literatura estetică pe de altă parte este și document propriu pentru înțelegerea unui spirit ceva mai general decât ni-l poate înfățișa literatura pur filosofică.

Intr'adevăr, gândirea propriu zis filosofică este adesea o operă pur individuală; ea aparține consecvent numai personalității, care, desprinzându-se din mediul și vremea sa, ajunge să nu le mai reprezinte decât cu totul indirect. Acesta este cazul construcțiilor filosofice cu totul subiective, pe care originalitatea creatoare a unui cugător le alcătuește *fără nevoia vreunor contingente*.

Literatura obișnuită ține și față de acest exces cumpăna moderațiunii. Pe lângă elemente personale, ea conține întotdeauna și destule motive de ordin social.

Prin analiză și critică putem înțelege, dintr'oscriere poetică, ce este notă exclusiv personală și ce este însușit de autor din tezaurul comun al societății care îl înconjoară; căci trebuie să recunoaștem că un autor scrie și pentru sine—ca să-i placă lui însuși, dar și pentru mediul social în care trăește—ca să fie înțeles, gustat sau apreciat

§ 85. Literatura estetică este un document al sufletului omenesc, superior literaturii istorice propriu zise.—Dacă în genere este adevărat că literatura constituie pentru orice epocă sau societate unul din cele mai naturale documente ale psihologiei contemporane; pentru antichitatea clasică ea este a-

proape singurul mijloc în stare a ne arăta: și originalitatea creia toare a unui autor, ca figură reprezentativă a epocii, și mediul însuși din care și pentru care a isvorit opera.

Vom duce concluzia mai departe chiar.

Ciudat în aparență, este totuși adevărat în fond, că însuși istoricul de profesie ne apare cu rolul de simplu *mijlocitor* — chiar când se numește Thukidides¹⁾.

Am fi mai în drept să socotim isvor adevărat pe istoricul care se întâmplă a fi *martor* în proces; altminteri dacă scrie ca de obicei, numai *cu intenția de a face istorie*, rămâne tot lucru de mâna a doua²⁾.

Dimpotrivă literatura, purtând obiectiva pecetie a spontaneității, nu urmărește scopul practic și nemijlocit de a fi posterității isvor ci doar pe acela de a plăcea autorilor și contemporanilor săi. Astfel, ea capătă în proces rolul prețios nu numai de *martor* — ci de *parte*.

§ 86. **Corolare metodologice; încheere.** — Suntem în măsură, după considerațiunile de mai sus, să stabilim drept concluzii două criterii însemnate pentru cercetările noastre, criterii ce stabilesc peremptoriu deosebirea metodică ce înțelegem a păstră față de istoria propriu zisă:

1. *Cu cât un document este mai spontan cu atât mai prețioasă ne apare informația lui*; pentru

1) Cf. U. v. Wilamowitz, *Aristoteles und Athen*, II. p. 3 și urm.

2) Idem, *ibid* p. 4 și în genere pp. 3—33.

istoria propriu zisă, adică aceea care urmărește faptul în sine, individualizat, aceea care caută să-l redea «*așa cum a fost*» (ca să ne exprimăm cu un caracteristic cuvânt al lui Ranke) asemenea documente, ori cât de prețioase, capătă numai valoare de *circumstantia*, adică «*fond*» pentru un *portret* ale cărui exacte trăsături le caută în alt gen de izvoare. *Nouă ne este de ajuns în această cercetare* (pe care o vom compara aici cu o pictură) «*fondul*», *peisagiul, cadrul*.

2. *Cu cât un document literar provine și prin colaborarea, directă sau indirectă, a factorului colectiv, cu atât el este izvor mai prețios în ce privește adevărurile psihice generale.*

Colaborarea este aici o mărturie de veridicitate, este o garanție a exactității și adevărului auzit și de alții.

Vom găsi astfel mai interesante note de apreciere și informație, *pentru o societate*, într'o rapsodie de curte sau într'o piesă de teatru, decât într'un cântec liric de strictă factură personală; mai veridic un discurs al lui Demosthenes, decât opera unui întârziat istoriograf, alcătuită fie pentru «*morală publică*» fie pentru «*nemurirea personală*».

Pe de altă parte, când vom avea de cercetat și de apreciat *factorul individual*, va trebui să ne referim cu deosebire la acea literatură, care izvorăște din cele mai puține contingente (absența lor este, organic, inadmisibilă): am numit operele în care se cuprind *construcțiile filosofice subiective* și sistemele originale. Atunci și numai

în acest mod, se va putea trată organic ceea ce în obișnuitele «*tratate de istorie a filosofiei*» se expune cu o totală independență față de timpul, de locul, de personalitatea, și față de raportul între om și operă. Numai în acest chip vedem posibilă, *logic și organic*, expunerea evoluției *gândirii și metodelor* aplicate de diferitele individualități filosofice, spre a penetră arcanele și sensul intern al existenței subiective sau obiective, luate cu tot cortelul de enigme ce trezește și trage după sine *marea taină*.

Incheem acest capitol *metodologic* cu două analogii care vor avea poate darul să arunce o lumină mai hotărîtă asupra punctului de vedere filosofic ce ne călăuzește.

Asemănăm întreaga societate — masse și personalități de toate categoriile — unei piramide, pe care o tăiem transversal prin două secțiuni paralele și echidistante.

Baza, fiind și cea mai largă, constituie masa, deci *spiritul colectiv*; el are ca mijloace proprii de manifestare a cugetului așezămintele, datinele și orice producții poporane în care, cel puțin la momentul creațiunii, *spiritul* joacă un rol (literatura poporană, etc.).

Mijlocul piramidei, mai îngust, este ocupat de multele categorii de personalități, dela cele dinamic-politice până la cele contemplativ-poetice. Ele au ca elemente de expresiune a cugetului fie *faptele* de resort obștești fie toate *speciile prin care se îmbracă literar gândirea și simțirea*.

În vârful piramidei se ridică, printr'un ultim proces de alambicare și selecție a personalităților, numai *capetele gânditoare filosofice*, capabile într'o bună măsură să se desprindă din lanțurile contingențelor terestre.

Lucrările pur filosofice sunt mărturia și justificarea înaltei dispozițiuni ce aceste personalități ocupă în ierarhia intelectuală a valorilor omenești.

Privitor la *tratarea acestor sisteme și construcții*, avem de adăos un cuvânt prin care ne apropiem mai mult de punctul de vedere istoric.

Pentru noi, ca să ne servim de o comparație socratică ¹⁾, armonia coardelor unei lire nu poate exista fără liră, coarde și fără acea bază care formează raportul constant între altitudinea tonurilor coardelor.

Citaredul (întocmai ca filosoful ce-și construiește sistemul cu elementele furnizate de experiență și îmbinate măestrit de puterea creatoare a inteligenței) dacă năzuește să creieze și să exprime *armonia melodică*, nu poate face abstracție de elementele materiale: liră, coarde și raportul permanent al acestora, fapte la care se adaptează necurmat tehnica și talentul artistului, pentru a face astfel să răsară *armonia*.

Dimpotrivă — o infimă deviație a unuia dintre elementele concrete menționate mai sus, face inutile și tehnica și simțul armoniei artistului, oricît de mari ar fi.

Astfel se încheagă și pentru filosof — *sistemul*.

1) Platon, *Phaidon* 85 și 86 E.

CAP. XII

Poemele Homerice

§ 87. Aspectul istoric al problemei homerice.--Inainte de a face orice alte considerațiuni de ordin literar, mithic sau religios, privitoare la poemele homerice, este necesar să reamintim pe scurt problema istorică.

In Asia. Thracii, o seminție indo-europeană mai veche, străbătând peninsula Balcanică în direcția spre sud și răsărit, încă din mileniul 3 au trecut în bună parte și peste Propontidă, în continentul asiatic. Cucerind nordul Asiei-Mici, până aproape de ținuturile armenice, ei au venit în atingere și au primit elementele esențiale ale civilizației asiatice, aduse acolo probabil mai cu seamă de Chetiți.

Acești Traci au fost desemnați cu nume felurite: Dardani, Phrygi, Mysi, Bithyni; însă în aceste numiri deosebite trebuie să vedem numai pricini pur geografice, nici de cum ethnice. Din

altoiul acesta thraco-asiatic s'a pronunțat, din ce în ce mai mult, o civilizație însemnată, ale cărei urme le-a descoperit Schliemann în cea de «a șasea» Troie.

De fapt aceștia sunt tocmai Troenii pe cari cu mult mai târziu îi vor înfrânge Aheii, conduși de Agamemnon și de ceilalți regi sau principii, cântați în rapsodiile homerice. Vom reveni îndată la țărnul asiatic, după ce vom arăta cine sunt Aheii.

În peninsulă și în insule găsim în al 3-lea mileniu o populație primordială, kreto-karică, ajunsă pe la începutul mileniului 2 la o înaltă civilizație, ca una ce eră acum destul de bătrână. Tocmai în această vreme pătrunde în continentul grec și în insule un prim rând din acele seminții indo-germanice, care în curând aveau să facă fala culturii europene. Veneticii, departe de a fi distrugători, au fost în stare să impună limba lor; însă au și primit dela cei așezați, elementele de cultură esențiale; precum se vede, și aici este ceva analog cu fenomenul istoric din Asia Mică.

Din amestecul celor două straturi a rezultat o formație etnică nouă, Aheii; cultura lor, altoită puțin, capătă avânt nou mai ales de pe la 1500 înceoace.

Acest nou avânt corespunde cu ceea ce numim obișnuit epoca înfloririi mykeniane, ale cărei urme, la Tyrins, Argos, Mykenai, Iolkos și Orchomenos, au fost descoperite, adânc în pământ, în cercetările arheologice ale veacului trecut. Ace-

știa sunt, κλέη κομώοντες Ἀχαιοί (*Aheii cu capetele pletoase*) cari au cucerit Troia și au oferit astfel subiect și material pentru marea poezie epică a poporului grec.

Însă pătrunderea spre sud a celorlalte seminiții indo-europene a fost mai furtunoasă decât cea, dintâi. După veacul 13, Dorienei, Aetoli, Beoțieni Thessalieni, invadează pe rând peninsula și insulele până în Kreta, distrugând vechea civilizație mykeno-kretică și provocând răsfirarea familiilor superioare ale neamului helenic (Aeolieni și Ionieni) spre insulele Mării Aegee și spre întreg țărmul Asiei Mici, dela Propontidă până la Kypros. Aceasta este de fapt *invazia Doriienilor* pe care istoricii greci o numesc «*întoarcerea*» sau «*coborîrea Heraklizilor*». Ea este numai una din multele mișcări de popoare ce au avut loc la această epocă (pe la 1200) în bazinul sud-est mediteranian.

Invazia Doriienilor a provocat însă prefaceri adânci. Ea a răsturnat nu numai ordinea politică, dar și pe cea socială și economică, producând astfel veacul de mijloc grecesc. Dispar regii cu puteri nediscutate, pier orașele cu bani și cu meșteșugul scrierii, înfloritoare în industrie; în locul lor răsare o viață nouă, mai mult agricolă, o viață evident aruncată pentru moment cu mult în urmă. Puterea efectivă a micilor regi tinde să fie luată pe încetul de o nobilime (*feudală* i-am putea spune) selectată tot mai mult prin avere și sînge. Oricât de ingrată sub atâtea raporturi, *aceasta este totuși epoca în care se plămădește în genere*

limba greacă, acea limbă bogată în vocabular, plăcută în succesiunea fonetică, limpede și fină în alcătuirile sintactice, limbă pe care o vom cunoaște întâiaș dată la Homer, după ce abia în veacul 8 va fi atins apogeul ei artistic, în formele ioniene.

§ 88. Aspectul mîthic și religios al problemei homerice. — O scoatere în evidență a câtorva din elementele caracteristice pe care ni le oferă aceste opere, sau, mai exact, o analiză a factorilor componenți, poate încă să răspîndească oarecare lumină asupra celei mai discutate chestii din filologia clasică.

Sub raportul fondului, putem spune că *poemele homerice sunt o măestrită îmbinare de elemente care provin dela cele două civilizații, deosebite ca vîrstă și ca spirit.*

O analiză a acestei caracterizări ne va lămurî îndată.

1. Zicem că poemele homerice sunt o *îmbinare măestrită*, deoarece: pe deoparte scopul lor primordial este *estetic*—în sensul că autor și public sunt pentru prima oară la înălțimea unei asemenea concepții,—pe de altă parte acest țel este pe deplin atins prin nenumărate însușiri, dintre care menționăm aci doar pe cea mai mare: *unitatea armonică*.

2. Am pomenit apoi de *elemente ce provin dela două lumi diferite*. Cari sunt acestea?

Factorii ce contribuiesc la alcătuirea operelor homerice sunt: *materialul brut, modul de prelucrare a acestui material și autorul.*

Să le cercetăm pe rînd.

a) *Materialul*, ca să zicem așa *brut*, este oferit în bună parte de către lumea pre-helenică, de către civilizațiile pe cari le numim, după criteriul geografic, mykeniană, kretană sau thraco-asiatică. Aceste populații, precum am spus, ajunseseră în mileniul 2 la un însemnat grad de civilizație; în consecință ele dispuneau, între altele, de un bogat *teazar folkloric, mithico-religios, ce jucă rolul de ultim termen al acelei civilizații, pe care invazia sementiilor helenice putem spune că a întrerupt-o la timp.*

Mythul este un vâl de fapte și lucruri pe cari poporul le înseilează pe o închipuire «divină»; câteodată aceste fapte sunt astfel combinate, în cât dau toată aparența unei explicațiuni de fenomene ale naturii¹⁾. Intr'un asemenea vâl am văzut că se înfășură, pânăla înăbușire, divinitumul de esență sau de înrîurire asiatică. Și Homer tocmai din acest domeniu al mythului și-a înșușit o bună parte din materialul cu care avea să zidească opera sa.

b) Dar *materialul* unei clădiri nu este încă o clădire când nu este un arhitect, când lipsesc meșterii! Viața mișcarea, sufletul ce străbate prin acest material

1) Astfel s'au și provocat variatele *interpretări* ce s'au dat miturilor și mitologiei, începând cu Euhemeros, care vede în mituri un capitol de preistorie (concepție primită și întrucîtva chiar executată în *istoria universală a lui Diodor din Sicilia*) până la infructuoasele străduințe ale *Mythologiei comparate* (în deosebi ale școlii «meteorologice») întemeiată de Ad. Kuhn, exagerată de M. Müller și purificată într'o măsură, pentru Greci, de L. Preller-

nu au proveniență nici creto-carică, nici thraco-asiatică, ci sunt tocmai contribuția indo-europeană a tinerelor seminții helenice: atât în privința psihologiei interne, cât și în privința *originii autorului*.

Ca *psihologie*, facem cunoștința unei lumi nouă, de spirit independent, cutezător până la temeritate, însă lipsit de critică. E deajuns să menționăm figura reprezentativă a lui Akhilleus, — cel ce se retrage în cort pentru o pricină personală și reintră apoi în luptă numai ca să-și răsbune un prieten scump; cel ce plânge (alătura de regele inamic Priam) bătrânețea jignită și, sub imperiul sentimentelor generoase redă corpul lui Hector — și vom înțelege deplin acea lume de *acțiuni epice*, de care răsună întreaga poemă a războiului.

c) *Autorul*, adică personalitatea ce s'a numit Homer, *este ionian* ca origine, precum o arată neîndoelnic limba de care se folosește. Puterea de sintetizare, iscusința cu care a unificat și armonizat resturile vechiului tezaur mitic, *inert în esență*, cu tînăra viață helenică, *în care încolțeau deja semințele unei superioare culturi*, face tocmai obiectul de admirațiune a secolelor.

Prin puternica lui originalitate creatoare, Homer *topește la un loc* aceste două lumi, acești doi termeni extremi ai unor civilizațiuni ce se ating-întretăindu-se, și le *topește sub specie unius coloris*.

Fără a nesocoti *majestatea divină* a naturii, Ho-

mer își va face dintr'însa numai un cadru în care va așeză *majestatea umană*. Zeii există cu toate atribuțiunile lor asupra naturii; dar ei există mai cu seamă *pentru oameni*; au chipul și asemănarea *oamenilor*; se luptă *pentru oameni*, de partea sau în contra lor, ca în războiul Troei. Astfel, prin această infunzare a spiritului nou în materialul vechiu, Homer oprește de a intra cu totul în întuneric bătrâna civilizație a substratului etnic ce a premers helenismului și, în acelaș timp, el dă impuls lumii helenice spre eliberarea spiritului. În locul cortejului nesfârșit de juzi externi, apare pentru prima oară judecătorul superior intern — *conștiința*.

Deci geniul acesta al unității armonice și al independenței epice, Homer, s'a născut în lumea ioniană.

Acum să cercetăm o parte din aceste puncte mai deaproape.

§ 8. Materialul mîthic. — Religia are multe puncte comune cu mitologia, însă nu este acelaș lucru cu ea. E drept că în evoluția științei despre antichitatea clasică a fost un timp când cercetările asupra religiei eline se confundau aproape, cu studiile de mitologie comparată. Astăzi, aceste încercări sunt considerate ca neisbutite și sunt deci părăsite.

Intr'adevăr, trebuie să facem o precisă deosebire între un act religios și o narațiune mîtică. Actul religios are două elemente; unul intern —

credința în existența unei divinități cu puteri și înfrurire (în bine sau în rău) asupra omului; consecvent, *sentimentul de pietate* către acea divinitate; altul extern — *expresiunea formală*, (în condițiuni determinate de timp, loc și persoane) a credinței și sentimentului față de divinitate: *cultul*.

Este evident că nici actul intern și, mai puțin cel extern, nu are întru nimic de a face cu acea parte narativă care înfășoară ca un văl poetic *viața fiecărui zeu* și care se numește mitologie.

Confuzia a venit de acolo: că multe mituri au isvorit din chiar cultul zeului respectiv; al doilea, că încă din antichitate, *în practică*, nu s'a dat niciodată atenția cuvenită spre a se observa această distincție; al treilea, ea a provenit și din vraja exercitată de poezia homerică.

§ 90. Opera de prelucrare atribuită personalității lui Homer. Dar dacă o confuzie între religie și mitologie este până la un punct explicabilă, un amestec între religia adevărată a poporului și mitologia homerică este o adevărată erezie, în care astăzi nu mai este permis nimănui să cadă.

Ca să înțelegem cât de mult a stăpânit erezia, vom pomeni doar exemplul frumoasei poezii a lui Schiller *Die Götter Griechenland*. Citind mișcătoarele versuri dăltuite de poetul german, ne simțim foarte aproape de «religia» lui Homer, însă foarte departe de adevărata religie a Grecilor luați ca popor, ca massă. Veselie, frumusețe, lipsă de griji, cu un cuvânt poezie trăită a avea

— iată ce ar fi fost viața și religia Grecilor după această creație poetică: să se observe de pildă numai calificativele primei strofe:

Da ihr noch *die schöne Welt* regieret,
 An der *Freude leichtem Gängelband*
Selige Geschlechter noch geführet,
Schoene Wesen aus dem Fabelland!
 Ach, da *euer Wonnedienst* noch glänzte,
 Wie *ganz anders, anders* war es da!
 Da man deine Tempel noch bekränzte,
 Venus Amathusia!

Deci zeii cârmuesc o lume frumoasă; legătura lor de lume o formează doar *veselia* și voea bună; generațiile sunt *fericite*, ființele sunt *minunate* ca în povești, etc. Tabloul acesta dacă ne amintește ceva din viața *olimpică* a zeilor homerici, este însă cu totul impropriu pentru a ne caracteriza *viața poporului grec* în legăturile ei intime cu ordinea divină.

Schiller posedă și în această creație ca în toate concepțiile lui similare, o mare putere de evocare a amănuntului fabulos; el este însă greșit asupra *atmosferei generale* în care învăluie ideile și sentimentele poeziei.

Religia poporului grec (ca a tuturor popoarelor când sunt privite în *massă*) are și ceva *profund serios*; ea este stăpânită de acel sentiment special, care *nu îngăduie* să transformi toate mișcărilor vieții într'o neîntreruptă sărbătoare, încărcată de jocuri, de chefuri și beții; și, acest element serios se întâmplă a fi tocmai *esențialul*.

Ca să nu luăm de cât extremele: să ne gândim numai la *jertfa omenească* de la început sau la *influența oracolului* asupra vieții publice și particulare, influență care a durat până târziu, și vom înțelege ușor acel «*profund serios*», pe care l-am aplicat mai sus religiei poporului grec.

Că pe alocurea s'au strecurat cu timpul și alte deprinderi, unele chiar de pronunțat caracter vesel, umanist, aceasta este și adevărat și natural, căci viața a evoluat și a *evoluat tocmai spre umanism*.

Că tot pe alătura, poeți de geniu ca Homer, au anticipat evoluția lentă spre umanism a poporului și au creat, cu elementele aspre de veche tradiție ale religiei populare, o lume nouă în care umanul trece în planul întâi iar divinul trăește în funcțiune de uman -- și acest fapt îl socotim atât de adevărat și de important, în cât formează tocmai obiectul cercetărilor noastre în această parte introductivă.

Deci nu trebuie să se confunde în special *atmosfera homerică*, divină și umană, cu *religia poporului grec*, considerat chiar la generațiile contemporane cu marele poet.

Atmosfera homerică divină conține mai ales zei olimpici, atmosfera religiei populare adevărate o formează mai cu seamă zeii chthonici¹⁾. Și, pe când zeii Olimpului sunt, în cazul cel mai

1) Această osebire a făcut-o mai întâi M. Müller in *Mythologie der griech. Stämme* I—II 1861.

rău, *prelucrați* de Homer, schimbându-li-se prin aceasta pe alocurea chiar caracterul esențial, zeii chthonici (de cari Homer nu prea s'a apropiat) și-au păstrat tocmai de aceea cu mult mai mult vechiul caracter propriu.

Afară de aceasta, chiar în sânul Olimpului găsim atâtea elemente de asemănare cu vechile religii naturaliste ale Orientului asiatic, încât dau impresia că prelucrarea homerică a atins această lume cu deosebire în partea ei activă (ἐν δυνάμει) adică în ce a devenit ea cu timpul, nu în ce eră caracterul ei original. Spre exemplu caracterul original, ca să zicem așa static, al lui Apollon este de a răspândi lumină, în calitatea lui de soare (Ἥλιος) dar *activitatea* adausă lui Apolon (prin evoluția spiritului) este cu totul nouă și desfăcută de orice prejudecată mistică; este *umană* prin excelență: Apollon devine un artist, un vânător cu chip nespus de frumos, etc.

Tot așa Zeus: este Νεφεληγερέτα! el dispune de nourii cerului, de fulgere, el «trăsnește din înălțime»; dar cât de uman este totuși în acțiune, spre exemplu atunci când nu are curajul să înfrunte pe Hera! etc. În sfârșit, asupra naturismului zeilor homerici mai putem cită zeii ce reprezintă: *cerul* (Οὐρανός), *timpul* (χρόνος), *pământul* (Γαῖα), *marea* (Θέτις), etc., divinități, care la început simbolizau natura, cu timpul însă și cu progresul umanismului, luară înfățișări antropomorfe.

Un rest mai evident al fazei prehelenice, prins în treacăt de Homer este de văzut într'unele ca-

ificative animalice, cari revin stereotipic, ca βοῶπις Ἥρη, γλαυκῶπις Ἀθήνη (*He'ra cu ochii de bou ; Athena cu ochii de bufniță*) precum și atâția monștri animalici, ca sirenele, centaurii, etc.

Din acest tezaur mitic, pe care lumea mykeno-kretică îl aduce la masa civilizației helenice, marele poet culege o bună parte din elementele mitologiei sale.

§ 91. Contribuția helenică așa cum apare în opera lui Homer.—Contribuția helenică însă este aceea care dă acestui material viața, îi dă sufletul și spiritul nou — cutezător de fapte eroice.

Acest spirit se întrezărește limpede în toate fibrele poemelor homerice ; el arată cu evidență progresul umanist incomparabil, săvârșit prin altoirea semințiilor indo-europene pe vechea civilizație a pământului grecesc.

Subiectul în sine, modul epic de tratare și scopul ce urmăresc poemele homerice, sunt trei puncte caracterizante, din cari putem privi opera aceasta

Subiectul Iliadei — *mânia lui Akhilleus*, cu urmări așa de funeste pentru armatele grecești, denotă un sentiment așa de personal și egoist, în cât simțim dela început, dela primul vers, că ne aflăm într'o lume *ego-centrică*, o lume în care omul cuprinde în el punctul de gravitate al preocupărilor, și, mai departe, acea mânie nu părăsește pe erou decât când este covârșită de un alt sentiment tot așa de egocentric, însă mai puternic: durerea pricinuită de moartea amicului său Patroclu.

Subiectul Odysseiei — îl formează lupta pe care o duce neînfricoșat «iscusitul și mult răbdătorul» erou împotriva piedicilor pe care i le pune în cale Poseidon, zeul mărilor. Este interesant și aici punctul de vedere umanist care este atât de înaintat, încât până la urmă *omul biruește*, omul-erou epic; Odysseus își vede și «scumpa lui țară străbună» și «fumul ieșind pe coșulcasei sale»; în plin umanism, el poate să moară *cu sufletul liniștit*.

Modul epic de tratare nu este altceva, decât punerea la cât mai multe încercări a unei voințe înverșunate *omenești*, pentru ca triumful final al acestui om să fie cu atât mai strălucit pentru dânsul. Și, fiindcă este vorba de progresul umanismului, acest triumf se săvârșește chiar *împotriva divinității*. Nici momelile dulci ale zînei zînelor, Kalypso (δία θεάων Καλυψώ), nici ademenitorul cântec al Sirenelor nu au izbutit să abată pe Odysseus din calea sa. Un sentiment precumpănitor, de nimic egalat, sentimentul iubirii de patria strămoșească și de căminul său, îl mână cu succes până acasă ¹⁾.

Scopul urmărit de poemele homerice este, precum am menționat mai sus, *estetic*. Nu se are în vedere cinstirea divinității, nici vre-o expresiune

1) Poezia epică, precum vom vedea, deschide drumul și spre drama elenică, a cărei caracteristică este tot o *voință de proporții epice*; deosebirea stă numai în *forma literară* și în *modul cum* aceste opere se *sfrșesc*, adică în actul final unde, în tragedie apare o putere nouă, mai mare ca a zeilor, în fața căreia nimic nu rezistă — *ἀνάγκη*, *destinul*. Drama elenică putem spune că este, astfel, *poezia voințelor înfrânte*, în raport cu epopeea, care exprimă mai cu seamă *triumful voințelor eroice omenești*.

culturală, ei pur și simplu distrația societății feudale, cu regi și principii cari bucuroși ascultă la mese aezi de felul lui Phoemios și Demodokos, cântând și acompaniind cu lira recitarea *isprăvilor fericite ale oamenilor* — τὰ κλέα ἀνδρῶν.

În ierarhia scopurilor toate se subordonează celui din urmă: și, în poemele homerice, scopul final este să placă, să distreze. Elementul mitico-religios este doar o parte din materialul de care se servește marele poet; dar tocmai prezența aceluia element ne oferă antiteza divino-umană, din care partea dintâi apare numai ca accesoriu al celei din urmă.

O singură pildă ne va lămuri și antiteza și această psihologie. Vajnicul luptător Tydid Diomede cutează în luptă să rănească pe însăși zeița Aphrodite; aceasta, mihnită, se duce la mama sa Dione și i se plânge că un muritor a ajuns să o rănească.

Iată cum Dione întâmpină pe fiica sa:

Răbdă, copila mea! Răbdă, oricât ești de îndurerată!
Mulți dintre cei ce ședem în lăcașurile olimpiene
Am pățimit de la oameni...¹⁾

Se vede ușor din această situație. cât este de scăzut prestigiul divin în raport cu cel omenesc; versurile de mai sus ne dau această antiteză caracterizantă.

1) Iliada, V 382—385:

«τέτλαθι, τέκνον ἑμόν, καὶ ἀνάσχεο κηδομένη περὶ πολλοὶ γὰρ δὴ τλήμεν Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες, ἔξ ἀνδρῶν...»

§ 92. Concepția despre moarte și viață la Homer. — Omul, devenind nu numai subiect gânditor, dar și obiect al propriilor lui preocupări, este apreciat și iubit de societatea homerică... însă atât cât trăește aici pe pământ, sub lumina strălucitoare a lui Helios.

Viața palpitantă de emoții, viața încărcată de plăceri, de lupte și suferințe întâmpinate de un om în carne și oase, cu sânge și artere în care circulă sufletul — numai această viață are farmec pentru lumea și concepția lui Homer,

Trecut dincolo, în lăcașul întunecat al lui Aides, ceea ce a fost odată aici cu demnitate și mândrie «un om», este acum acolo o umbră, o contra-facere umană, fără consistență, fără sensibilitate, fără realitate deci.

Ah, luminate Odysseus! Să nu-mi mai vorbești tu de moarte! Eu aș dori să slujesc pe pământ la un altul, cu ziua, la vre-un desmoștenit care însuși deabea se hrănește; însă nicicum nu doresc să comand peste umbrele morții¹⁾.

Astfel Akhilleus, mort, întâmpină în infern pe Odysseus coborât acolo înainte de vreme spre a cercetă destinele. Deci mai bine lucrător de pământ la un altul, la un nenorocit care de abia

1) *Odys.*, XI, 488-491:

Μὴ δὴ μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ.
 Βουλοίμην κ' ἐπάροχος εἶν θητευέμεν ἄλλω,
 Ἄνδρὶ παρ' ἄκλιρῳ, ᾧ μὴ βίωτος πολὺς εἴη
 Ἥ πᾶσιν νεκρῆσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν.

are el însuși cu ce trăi, de cât împărat peste toate umbrele morții cei fără ființă!

Pentru a putea o clipă numai să ia grai și cunoștință, umbrele acestea din imperiul lui Haides și al Persephonei, au trebuit să guste sângele victimelor pe care Odysseus le tăiasse pentru aceasta.

Priamos, bătrânul rege al Troiei, deși sub povara durerii pricinuite de uciderea lui Hector, cel mai scump fiu al său, vine totuși cu daruri la picioarele lui Akhilleus; văzând voinicia și frumusețea eroului grec, el are puterea de a-l admiră:

Priamos, coborîtorul din Dardanos, îl admiră pe Ahile: ce voinic, ce frumos eră el și cât de bine se asemnă cu zeii! ¹⁾

Peste tot, precum se vede, umanismul isbucnește din psihologia lui Homer. Omul trăește viața, dorește a o trăi intens; el iubește frumosul fizic, îl cultivă și îl admiră—fiind ceva real.

Încă un exemplu va fi poate destul de sugestiv în această privință.

Răsboiul Troian devenise lung și istovitor. Pentru tinerii cari muriau ca și pentru bătrânii trăiți în zile bune, el eră o calamitate pe capul Iliionului; și toate acele suferințe se trăgeau dela o

1) *Iliada*, XXIV, 629—630.

Ἡ τοι Δαρδανίδης Πριάμος θαύμαζε Ἀχιλῆα,
 Ὅσσοσ ἔην οἷός τε θεοῖσι γὰρ ἅντα ἔφκειν.

femeie... Ce putea fi, în logică obișnuită, mai urcios pentru bătrânii înțelepți ai cetății decât această femeie? Am fi deci în drept să o vedem blestemată, urită, vorbită de rău. Și totuși a fost de ajuns ca frumoasa Helenă să le iasă în cale, pentru ca acei bătrâni, uitând ca prin farmec ne-
cazurile războiului, să-și șoptească unii altora cuvinte ca acestea :

*«Nu e păcat că de mult două neamuri, Troenii
[și Aheii,
Pentru o femeie ca asta tot luptă și patimi
[îndură
Tare și-aduce la chip cu o zână...»²⁾*

Astfel apare Homer la pragul de intrare al civilizației helenice! Simbol de fericit augur, el este cea d'întâi mare personalitate a omenirii, care înclină în favoarea umanismului cumpăna dintre divin și uman.

2) *Iliada* III, 155—158.

Οὐ νέμεσις Τρώας καὶ εὐκνήμιδας Ἀχαιοῦς
Τοιῆδ' ἀμφὶ γυναικὶ πολὺν χρόνον ἄλγεα πασχειν
Αἰνῶς ἀθανάτησι θεῆς εἰς ὄτα ἔοικεν.

Isvoare și Literatură

Isvoarele asupra începuturilor vieții și civilizației grecești, asupra evoluției sufletești și spirituale la Grecii vechi, se găsesc răspândite în întreaga literatură elenă. A o cita nominal este prea lung și, putem spune, chiar inutil aici.

Trebue să adăugăm apoi și *isvoarele arheologice* provenite din săpăturile ce s'au făcut la Olympia, Eleusis, Akropolis, Delphoi, Pergamon, Thera, etc.

Cit privește *literatura modernă* asupra acestor *începuturi grecești*, ea este extrem de bogată. Vom cita aici, exceptând cele menționate în text, numai câteva.

Fie-ne îngăduit însă a începe cu scrierea unui român, singurul până astăzi, care încearcă o *sinteză a istoriei umanității*, tratat, în care elementele materiale ale civilizației antice, cele caracteristice, sunt încadrate în ceea ce le explică și le dă perspectivă — am numit *ideile și psihologia mulțimii*. Este a lui

- N. Iorga *Essai de Synthèse de L'Histoire de l'Humanité*,
Vol. I, *Histoire ancienne*, Paris, Gamber, 1926.
- F. Creuzer *Symbolik und Mythologie aller Völker, besonders
der Griechen*, Lpz. Darm. 1819 și urm.
- C. A. Lobeck *Aglaophamus sive de theologiae mysticae Grae-
torum causis*, Königs. 1829.
- Ph. Buttmann *Mythologus*, Berlin, 1828, 29.

- K. Otfried Müller *Geschichte hellenischer Stämme und Städte*, Breslau, 1820-24.
Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie, Göttingen, 1825.
- Daremberg, Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 1873.
- Bouché-Leclercq *Histoire de la divination dans l'antiquité*, 4 vol., 1879-82.
- Reinach (S.) *Cultes, mythes et religions*, 5 vol., 1904-1923.
Manuel de philologie classique, 1907.
Minerva, ed. VI, 1907.
- Toutain *La religion en Grèce et à Rome*, 1909.
- Kreglinger *La religion chez les Grecs et chez les Romains*, 1920.
- Ramorino *Mitologia classica illustrata*, ed. VI, 1919.
- P. di Lauro *Compendio di mitologia greca e latina*, 1921.
- Roscher *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, 1884-1920.
- Pauly-Wissowa *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 1894 și urm.
- U. v. Wilamowitz-Moellendorff, între altele: *Isylos von Epidauros* Phil. Unters. IX, Berlin, 1886.
 Ediții din Euripide: *Herakles*, Berlin, 1895, *Hippolytos* Berlin, 1891; din Aischylos, *Orestia II* (Das Opfer am Gabe) Berlin, 1896. *Griechische Tragödien, introduceri și traduceri*, I-III, Berlin, 1898-1911.
- Carl Robert *Prelucrarea Mitologiei lui*
- L. Preller I. *Theogonie und Götter*, Berlin, 1894.
 II. *Die griech. Heldensage*, 1920 și urm.
- Fr. Welcker *Die Griechische Götterlehre*, 3 vol., Göttingen, 1857-63.
- Erwin Rhode *Psyche*, Freib. Tüb., ed. VI, 1910.
- E. Samter *Familienfeste der Griechen und Römer*, Berlin, 1901.
Geburt, Hochzeit und Tod, Leipzig, 1911.
- H. Usener *Götternamen*, Bonn, 1896.
Die Sintflutsagen, Bonn, 1894.

Verträge und Aufsätze, Leipzig, 1907.

Kleine Schriften IV, Leipzig, 1913.

Otto Gruppe *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, München, 1906.

Albr. Dieterich *Nekyia*, Leipzig, 1893.

Mutter Erde, Lpz., 1905.

Kleine Schriften, Lpz., 1911.

A. Mommsen *Feste der Stadt Athen*, Lpz., 1898.

Martin P. Nilsson *Griechische Feste*, Lpz., 1906 (punctul de vedere etnografic).

Sam Wide *Lakonische Kulte*, Lpz., 1893.

Câteva Isvoare arheologice

Schliemanns *Selbstbiographie*, Lpz., 1892.

Mykenai, Lpz., 1877.

Tiryns, Lpz., 1866.

Schuchardt *Schliemanns Ausgrabungen in Troia, Tiryns, Mykenai, Orchomenos, Ithaka*, Lpz., 1891.

Dörpfeld *Troia und Ilion*, 2 vol., Athen, 1902.

Tiryns, etc.

Melos *Excavations at Phylakopi in Melos by the British School at Athens*, Lond., 1904.

Literatură specială

E. Drerup *Homer*, München, 1903 (tratează cultura egeică în raport cu poezia homerică).

R. Dussaud *Les civilisations préhellénique*, etc., 1911.

R. Freiherr von Lichtenberg *Die ägäische Kultur* (Wissenschaft und Bildung No. 83), 1911.

M. Lagrange *La Crète ancienne*, Paris, 1908.

Perrot, Chipiez *Histoire de l'art dans l'antiquité VI*, (Paris, 1894).

INDICELE NUMELOR PROPRII

(Cifra indică pagina)

A.

Abraham 48, 79, 80.
Accadieni 36, 37, 52.
Adam 77.
Adon Adonis 52.
Aeolieni 103.
Africa 75.
Agamemnon 2, 143.
Agade 42.
Ahei 148.
Aides 143.
Aischylos 139.
Akkad 53 și 36, 37, 52 (vezi
Accadieni).
Akhilleus 142, 147, 148.
Alexandru 39.
Alkestis 145.
Amalekiți 75.
Ammonți 75, 78.
Amphictyonele 131, 132.
Antigona 147.
Anu 44.
Anubis 25.
Anunnaki 55.
Apărarea lui Socrate 13, 14, 15.
Aphrodite 52, 116.
Apis 25.

Apollon 132, 133, 134, 135, 137
Apollo-Helios 135.
Arabii 75.
Aramaein 37, 74, 75.
Arginoussai (insulele) 147.
Ari 39, 115.
Artemis 116.
Aristoteles 9, 59, 123, 124,
130, 131.
Ascherah 77.
Ashtoreth 76.
Asia 75, 133.
Asia Mică 40, 52, 91, 103, 138.
Assur 53, 56, 63.
Assurbanipal 54, 63.
Assyri 42, 52, 53, 76.
Assyro-babilonieni 76, 82.
Astarte 52, 116.
Attis 117.
Athena 3, 14, 91, 125, 129.

B.

Baal 76, 77
Babylon 41, 42, 43, 46, 48, 49
53, 54, 57, 78, 86, 114, 115.
Babylonia 55, 56,
Bacon 14.
Bamah 77.

Bart. St.-Hilaire 59.
 Bastet 25.
 Bel 44, 76.
 Beloch K. I. 79, 99, 103, 131
 Bendixen F. 90.
 Bergmann 33.
 Bethlehem 80.
 Biblia 67, 79, 83.
 Boghazkiöi 38, 115.
 Boissier A. 65.
 Borsippa 49.
 Bosphorul Kimmerian 113.
 Bougé 22.
 Brugsch 32.
 Bubastis 25.
 Budde 84.
 Budge 32, 33.
 Burnouf E. 68.
 Byblos 52

C.

Caesar 71.
 Cappadokice (texte) 115.
 Carlyle 100.
 Cartaginezi 119.
 Ceres 51.
 Cicero 19, 134.
 Chamberlain 68, 73.
 Chnum 25.
 Chetiți 38, 113, 114, 115.
 China 39
 Chipiez, Perrot, 8.
 Contenau 65
 Core 117.
 Clemens 130.
 Coulanges (Fustel de) 9, 113,
 149.
 Crea 116.
 Craig 65.
 Cuza A. C. 68.

D.

David 80.
 Decharme 52, 117.
 Delaporte 65.
 Delphoi 14, 131, 133, 134, 137,
 138.
 Demeter 52, 117.
 Demosthenes 130, 132, 156.
 Dendera 25.
 Deussen P. 51, 52, 55, 77, 82.
 Dills H. 94.
 Dionysos 135, 137.
 Dionysos Thrakul 137.
 Dobrogeanu C. 96.
 Dodona 131, 137, 135.
 Dragomirescu M. 96.

E.

Ea 44, 51, 62.
 Egee (marea) 131.
 Egipteni 24, 46, 76, 117.
 Egiptul 25, 75, 81, 114.
 Edomiți 75.
 Elada 123.
 Elamiți 42.
 Elea 94.
 Elephantine 25.
 Eloah 77.
 Elohim 77, 79.
 Eolieni (Aeolieu) 103.
 Eremia V. T. 78.
 Erman 33.
 Eșirea V. T. 81.
 Etruscii 133.
 Fufratul 62.
 Euridike 52.
 Euripide 123, 145.
 Europa 40, 75.
 Evreii 73, 74.

F.

- Fabre Jos. 82.
 Facerea V. T. 48, 77, 80.
 Faust 14, 108.
 Fenici (Phoinikes) 52, 86,
 108, 124.
 Fischer Th. 112.
 Fossey G. 65.
 Foucart P. 140.
 Fustel (de Coulanges) 9, 113,
 149.

G.

- Gallia 119.
 Galileeni 68.
 Genesă V. T. 43, 77.
 Gedeon 79.
 Gelon 119.
 Gercke 138.
 Gibel 44.
 Godet 74.
 Goethe 108.
 Gomperz Th. 2, 111.
 Grapow 33.
 Grecia 97.
 Grecia Mare 133.
 Grecil.
 Gressmann și Ungnad 64.

H.

- Hamelin O. 9.
 Haldei 24, 37, 42, 52, 54, 58,
 62, 75, 80.
 Halys 38, 115.
 Hammurabi 42, 48, 49, 53, 57.
 Helevy J. 65.
 Hanaan 48.
 Harri 115.

- Hathor 25, 26.
 Hatti 38, 115.
 Haupt Paul 68.
 Hebrei 37, 47, 50, 67, 76, 72,
 75, 77, 78, 79, 80.
 Hector 147.
 Hellada 124.
 Helleni 72, 114.
 Helios 135.
 Helmolt 97.
 Heraclit 15, 16.
 Hercules 112.
 Herodot 24, 25, 32, 117, 123,
 124, 135.
 Hera 116.
 Hetiții 37, 42.
 Hiksoșii 36.
 Hippias c. Mare 16.
 Höfding Har. 90.
 Homer 15, 109, 110, 128, 138,
 Horus 24, 25, 30.
 Hume 44.

I.

- Iakob 79.
 Iager 78.
 Iahweh 78, 76, 80, 81.
 Iastrow 65.
 Ibis 25, 117.
 Ieremias 43, 45, 48, 60, 11, 65
 85.
 Ierusalim 54, 75, 80.
 Iensen 65.
 Igigi 55.
 Iliada 143, 145, 147, 148.
 Ilios 9.
 India 39.
 Indoca 115.
 Iob 78.

Jorga 9, 47.
 Iphigenia 123, 143.
 Isak 70, 80.
 Ismaeliți 75.
 Isin 42.
 Isis 32.
 Israel 80.
 Israeliți 53, 78, 79, 83.
 Isthâr 44, 51, 52, 63, 76.
 Ishtar Tammuz 117
 Isus 68, 101.
 Iudei 54, 68, 78.

K.

Kalypso 115.
 Kant 3.
 Kanaan 48, 75.
 Kappadocia 38.
 Kassiti 42.
 Kautsch 85
 King 65.
 Kittel 85.
 Kis 42.
 Königsberg 3.
 Kore 52.
 Klytaimnestra 145
 Kranz W. 94.
 Kriton 167.
 Kroton 94.
 Krumbacher 8.
 Kypros.

L.

Laertes 122.
 Lafaye G. 140.
 Lagas 42.

Lenormant Fr. 62, 63, 65.
 Lepsius 27, 32.
 Louvre 61.
 Lybieni 36.
 Lydieni 117, 118, 133, 138.

M.

Manetho 32.
 Marea Roșie 29.
 Marc-Aurèle 82.
 Maspero G. 21, 32, 33.
 Marduk 47, 48, 49, 51, 56,
 62, 78.
 Maury 52.
 Maiorescu 96.
 Mazzebah 77.
 Martin Fr. 64.
 Megakles 125.
 Menelaos 2.
 Menes 31.
 Mesopotamia 42, 75.
 Meyer Ed. 8, 22, 23, 30, 33,
 36, 38, 39, 46, 52, 74, 85,
 97, 100, 102, 107, 114.
 Mezi 68.
 Moabiți 75.
 Moiris 24.
 Moisi 49, 78, 79, 80, 81, 82
 Mont.
 Mittani 115.
 Mitra 115.
 Müller 32.
 Mullachius 94.
 Mykenai 116, 117, 141.
 Myrmidoni 145.

N.

Nabu 49.
 Nabukadnesar 54.

Naramsin 46.
 Nasatya 115.
 Nauplia 142.
 Naville 32.
 Nebupolossar 54.
 Nergal 44.
 Negri-Sudanezi 36.
 Nesi Amsu 32.
 Neit 26.
 Ninive 53, 54.
 Nilsson 138.
 Ninib 44.
 Nilul 22, 29, 36.
 Non 23.
 Noe 51.
 Norden 138.
 Nowack 85.
 Nubieni 36.

O.

Oannes 44.
 Odysseia 15, 121, 122.
 Olympia 131.
 Opert 54.
 Opis 42.
 Oracolul Delfic 133.
 Orpheus 52.
 Orestes 145.
 Osiris 32, 117.

P.

Papacostea C., 15, 122.
 Palestina 75, 78.
 Paul (Apostolul) 16, 17.
 Patroclos 143.
 Passalacqua (collection) 22.

Pausanias 52, 135.
 Pericles 91, 129, 129, 132.
 Perșii 54, 108, 129.
 Penelope 15.
 Terrot și Chipier 3 8, 62, 142.
 Pessinus 117.
 Phaidon 158.
 Pitschmann 33.
 Pisistratos 124, 125.
 Platon 3, 13, 14, 94, 107, 123-
 124, 137, 158.
 Plutarh 32, 133.

R.

Ra 23.
 Ra-Harmakis 27.
 Rahel 77.
 Ramses II 114.
 Ranke 156.
 Rawlinson 54, 64.
 Renan E. 85, 90.
 Reinach 44, 51, 52.
 Reuss 85.
 Rohde E. 139.

S.

Samaria 53.
 Samson 79.
 Samuel 79.
 Sarra 80.
 Sargon 61.
 Sargon I. 42, 53.
 Sargon II. 53.
 Sargonizi 46, 53, 54.
 Sarrukin I. 46, 48.
 Sassanizi 39.

- Scharff A. 33.
 Schmidt R. 85.
 Schrader 64, 85.
 Schuchardt 114, 117.
 Schömann 130, 133.
 Sellin 85.
 Selikmulu-hi 62.
 Semiți 55, 75, 119.
 Shamash 44, 47, 49.
 Sidoni 37, 75.
 Sin 44, 47.
 Sopholes 147.
 Steinaorff G. 33.
 Strauss David 72.
 Sumeri 42, 52.
 Sumero-Akkadieni 36, 37, 54,

T.

- Tacit 118.
 Tahmud 74.
 Tammuz 52.
 Turus 86.
 Teba 24.
 Thalassokratia 119.
 Theriomorphismul 23
 Thracii 124.
 Thukidides 155.
 Thureau-Dangin 64.
 Tiamat 51, 78.
 Tiglatpilessar 53.
 Tigrul 53.
 Tirul 54.
 Troia 114, 123.
 Troieni 9, 143, 148.

- Tutankamen 32.
 Tutmes III. 36.

U.

- Ur 42, 47, 48.
 Uruk 42.
 Utnapishtim 51.

V.

- Varuna 115
 Vepvavet 25.
 Virollaud 65.
 Vollgraff 142.

W.

- Wellhausen 85.
 Wiedemann A. 33.
 Wilamowitz 97, 98, 99, 110,
 111, 155.
 Wide Sam 138.

X.

- Xenophones 94.

Z.

- Zagrus 86.
 Zeller Ed. 8.
 Zimmern 64, 65.
 Zimmern-Schrader 65.

BIBLIOTECA
 CENTRALĂ
 UNIVERSITĂŢII "CAROL I"
 BUCUREȘTI

VERIFICAT
 2007

VERIFICAT